

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

TARIX VA MADANIY MEROS FAKULTETI

TARIX KAFEDRASI

Fakultet dekani:

Ochilov O'.S.

Kafedra mudiri:

Rahmonov K.J.

BITIRUV MALAKAVIY ISH

**Mavzu: Ikkinchi jahon urushi arafasida Osiyo mamlakatlarning
siyosiy ahvoli**

**5120300- Tarix (jahon mamlakatlari bo'yicha) bakalavr darajasini
olish uchun**

**Tarix ta'lim yo'nalishi
bitiruvchisi: Sirojeva
Gulbahor Vahobovna**

**Ilmiy rahbar: prof.
Sh.A.Hayitov**

Buxoro – 2018

Kirish

I bob. Ikkinchi jahon urushi arafasida Uzoq Sharqdagi xalqaro munosabatlar

1.1. Yaponiyaning shimoliy-sharqiy Xitoyni bosib olish uchun tayyorgarligi

1.2. Yapon agressiyasi va Millatlar Ligasi. “Antikomintern pakti”

1.3. Yapon agressiyasiga g‘arb davlatlarining munosabatlari

II bob. Ikkinchi jahon urushi arafasida Yaqin va O‘rta Sharqda xalqaro munosabatlar (1935-1939-yillar)

2.1. Yaqin va O‘rta Sharqda yirik davlatlar o‘zaro kurashi

2.2. G‘arb davlatlarining Misr, Suriya, Livan va Falastindagi diplomatik kurashi

2.3. 30-yillarda G‘arb davlatlarining Turkiya, Eron va Afg‘onistonda diplomatik kurashi

Xulosa

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

MUNDARIJA

sahifa

Kirish	4-7
I bob. Ikkinchi jahon urushi arafasida Uzoq Sharqdagi xalqaro munosabatlar	8-35
1.1. Yaponiyaning shimoliy-sharqiy Xitoyni bosib olish uchun harbiy va diplomatik tayyorgarlik ko‘rishi	8-19
1.2. Yapon agressiyasi va Millatlar Ligasi. “Antikomintern pakti”	20-27
1.3. Yapon agressiyasiga g‘arb davlatlarining munosabatlari ...	28-35
II bob. Ikkinchi jahon urushi arafasida Yaqin va O‘rta Sharqda xalqaro munosabatlar (1935-1939-yillar).....	36-41
2.1. Yaqin va O‘rta Sharqda yirik davlatlar o‘zaro kurashi	36-43
2.2. G‘arb davlatlarining Misr, Suriya, Livan va Falastindagi diplomatik kurashi	44-50
2.3. 30-yillarda G‘arb davlatlarining Turkiya, Eron va Afg‘onistonda diplomatik kurashi.....	51-63
Xulosa.....	64-66
Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar.....	67-68

Kirish

Mavzuni dolzarbligi va tarixnavisligi. Bugungi kunda dunyo davlatlari o'rtasidagi munosabatlar nihoyatda murakkabdir. Ayniqsa, kunimizda Yaqin Sharqdagi voqealar dunyo davlatlari o'rtasidagi murakkablikni yanada kuchaytirmoqda. Ro'y berayotgan voqeliklar dunyoni halokatga yoqasiga kelib qolgandek tasavvur uyg'otadi. Bu murakkablikning asosiy sababi yirik davlatlar o'rtasidagi neft manbai uchun kurash ekanligi butun dunyoga ayondir. Energiya bazalari uchun kurash dunyo davlatlarini bir-birlariga qarshi qilib qo'ymoqda. Har bir yirik davlat ushbu bazalarda o'zining geopolitik maqsadidan kelib chiqib harakat qilmoqda. Albatta bu kurash davlatlar o'rtasida turli diplomatik munosabatlarni ham o'rnatilishiga olib kelgan. Hozir bo'lganidek, ikkinchi jahon urushi arafasida ham davlatlar o'rtasida o'zlariga tarafdor guruhlarni shakllantirish uchun kurash to'xtamagan. Bu kurash davlatlar o'rtasidagi diplomatik kurashda ham o'zini aks ettirgan. Yirik davlatlar xom ashyo bazasi hisoblangan hududlardagi davlatlarni o'zlariga tarafdorga aylantirish uchun diplomatik vositalardan foydalanganlar. O'zlarining harakatlarini diplomatik munosabatlar va boshqa insonparvar g'oyalar bilan niqoblaganlar. Kunimizda Yaqin va O'rta Sharqda davom etayotgan xunrezliklar tadqiq etilayotgan davrda ham bo'lib o'tgan.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev xalqaro aloqalarga alohida e'tibor qaratgan holda Oliy Majlisga murojaatnomada "O'tgan davr mobaynida tashqi siyosat sohasida xorijiy davlatlar, birinchi navbatda, qo'shni mamlakatlar bilan do'stona va o'zaro manfaatli munosabatlarni rivojlantirish borasida sezilarli natijalarga erishdik. 2017 yilda 21 ta oliy darajadagi tashriflar amalga oshirildi, 60 dan ortiq davlat va xalqaro tashkilotlar rahbarlari va vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazildi. Natijada 400 dan ortiq bitim va kelishuvlarga erishildi, qariyb 60 milliard AQSh dollari hajmidagi savdo va sarmoyaviy shartnomalar imzolandi. Qabul qilingan hujjat va kelishuvlarni o'z vaqtida to'liq bajarish

maqsadida 40 ta “yo‘l xaritasi” ishlab chiqildi va xorijiy hamkorlarimiz bilan birgalikda amalga oshirilmoqda¹ - deb takidladilar.

Yevropa davlatlari, AQSh va Yaponiya ham dunyoga hukmronlik qilish uchun Yaqin va O‘rta Sharq davlatlari orasidan zo‘r berib ittifoqchi axtarganlar. Maqsadlarini diplomatik vositalar bilan amalga oshirishga intilganlar. Bunda ular turli hiyla-nayranglardan ham qaytmaganlar. Ushbu hududdagi davlatlar esa yirik davlatlar manfaati doirasiga tortilib, ularning siyosiy o‘yini qurboni bo‘lganlar. Hatto kunimizda ham ushbu siyosat qisman davom etmoqda. Bitiruv malakaviy ishining dolzarbligi shu bilan ham belgilanadiki, ikkinchi jahon urushi arafasidagi diplomatik aloqalarni o‘rganish kunimizdagi xalqaro voqealarni tushunishga yordam beradi.

Tarix fani zimmasiga xalqning tarixiy xotirasini tiklash, haqqoniy tarixni yaratish vazifasi yuklandi. Xalqni o‘zligini anglab olishiga xizmat qilishi tarix fanining muhim nazariy asosidir. “Tarixni yozishda hech qachon o‘ng tomonga ham, chap tomonga og‘masdan, faqat haqiqat va adolat nuqta nazaridan yo‘l tutilishi kerak. Soxta tarix bamisoli og‘u kabi insonni zaharlaydi, uning ongu dunyoqarashini chalg‘itadi”².

Vatanimizning o‘tmish tarixiga katta e‘tibor bilan qarayotgan yurtboshimiz “Tarix g‘ildiragini aylanishi bilan, avvalambor, yurt xukumdorlari va amaldorlari halqning taqdiri va kelajagi xaqida qayg‘urish o‘rniga, o‘z shahsiy manfaatlarini hamma narsadan ustun qo‘yib, jaholat va g‘aflatga berilib ketishi oqibatida biz bugun yashayotgan mintaqa umumbashariy taraqqiyot jarayonlaridan uzulib, rivojlanishdan keskin orqada qolib ketdi”³.

Shu jumladan, mustaqillikka erishgan O‘zbekistonda ham tarix faniga e‘tibor kundan-kunga yaxshilanib bormoqda. Ayniqsa, davlatchilik taraxida diplomatiya tarixi muhim ahamiyatga egadir. Qadimgi Rimda ham davlatchilik taraqqiyoti bilan birgalikda diplomatiya tarixi ham rivojlanib borgan.

¹ Мирзиёев Ш.М. Олий мажлисга мурожаатнома. Т.: Ўзбекистон, 2017. – В.12.

² Каримов И.А. Она юртимиз бахту икболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. Тошкент. Ўзбекистон. 2015. Б.112.

³ Каримов.И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Т.: Ўзбекистон, 2009.-Б.51.

Diplomatiya tarixini xolisona o'rganish bugungi mustaqil O'zbekistonda davlatchilik taraqqiyotida, boshqa davlatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatishda va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda qadimgi Rimda davlatchilik tarixini o'rganish bilan bir qatorda diplomatiya tarixini, uning bosqichlarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bitiruv malakaviy ishni tayyorlashda ikkinchi jahon urushi arafasida davlatlarning diplomatiyl munosabatlari tarixi bilan shug'ullangan tadqiqotchilarning tajribalariga tayanildi. Qator tadqiqotchilar, sayohatchilar, qadimgi tarixchilar birinchi jahon urushi davridagi diplomatiya tarixini o'rganganlar. Diplomatik aloqalar tarixiga oid ma'lumotlardan tashqari, "Istoriya diplomatii"⁴, A.Xolliyev⁵, Yazikov U⁶, Koshkin A. A⁷., Molodyakov V.Ye⁸. va boshqa asarlarida diplomatiya tarixiga oid boshqa turli ma'lumotlar ham uchraydi.

Ushbu asarlarda qadimgi Rimda diplomatik aloqalar tarixi va ularning rivojlanish bosqichlari, respublika va keyinchalik imperiya davrida diplomatik aloqalar, diplomatik vakillar, elchilik haqidagi ma'lumotlar berilgan. Shuning bilan birgalikda ushbu mavzudagi adabiyotlarning deyarli barchasi rus tilida bo'lib, o'zbek tilida bu borada birinchi marotaba tadqiqot olib borilmoqda. Shularni e'tiborga olganda mavzuni keng ommaga yetkazish foydadan xoli bo'lmaydi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda qadimgi Rimda diplomatik aloqalar tarixini o'rganish tarix fanining bugungi kundagi dolzarb vaziflaridan biri deb hisoblaymiz.

Tadqiqotning davriy chegarasi. Bitiruv malakaviy ishning davriy chegarasi etib ikkinchi jahon urushi arafasida Yaqin va O'rta Sharqda bo'lib o'tgan diplomatikmunosabatlar, ya'ni 1931-1939-yillar olingan.

⁴ История дипломатии. Москва. 1959.

⁵ Халқаро муносабатлар ва дипломатия тарихи/А.Холлиев таҳрири остида. Тошкент. 2009.

⁶ Язьков У.Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время 1918-1945. М., 2000.

⁷ Кошкин А. А. Предыстория заключения пакта Молотова — Мацуока // Вопросы истории. 1993.№ 6.

⁸ Молодяков В.Э. Эпоха борьбы: Сиратори Тосио (1887-1949): дипломат, политик, мыслитель. Москва. 2006

Bitiruv malakaviy ishning maqsad va vazifalari. Ushbu ishning maqsadi etib, ikkinchi jahon urushi arafasida diplomatik aloqalar tarixini kompleks o'rganish, davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnomalar va konvensiyalar haqidagi ma'lumotlar, ularning maqsadlarini yoritib berishdan iboratdir.

Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi asosiy vazifalarni hal etish, yechimini topish belgilandi:

- Yaponiyaning shimoliy-sharqiy Xitoyni bosib olish uchun harbiy va diplomatik tayyorgarlik ko'rishi;
- Yapon agressiyasi va Millatlar Ligasi. "Antikomintern pakti";
- Yapon agressiyasiga g'arb davlatlarining munosabatlari;
- Yaqin va O'rta Sharqda yirik davlatlar o'zaro kurashi;
- G'arb davlatlarining Misr, Suriya, Livan va Falastindagi diplomatik kurashi ;
- 30-yillarda G'arb davlatlarining Turkiya, Eron va Afg'onistonda diplomatik kurashi.

Bitiruv malakaviy ishning ilmiy jihatlarini yangiligi va amaliy ahamiyati.

Bitiruv malakaviy ishning ilmiy jihatlarini yangiligi shundan iboratki, e'lon qilingan adabiyotlar asosida ikkinchi jahon urushi arafasidagi diplomatik aloqalar tarixi keng loyihada, ob'ektivlik, xolislik asosida birinchi marta o'rganilmoqda.

Bitiruv malakaviy ishida diplomatik aloqalar tarixi, maqsadi va mohiyati ochib berilgan va ko'rsatilgan. Ishning amaliy ahamiyati shundan iboratki, undagi faktik materiallar, xulosalar, tahlillar, diplomatik aloqalar tarixi tarix fani bilan qiziquvchilarga yordam beradi. Shu bilan birga, bitiruv malakaviy ish materiallaridan umum ta'lim maktablari, kasb hunar kolejlari va oliy o'quv yurtlarida Jahon tarixi fanidan o'tiladigan darslarda, hamda magistrlarning maxsus kurslarida foydalanish mumkin.

Bitiruv malakaviy ishning strukturasi. Ushbu bitiruv malakaviy ish kirish, ikkita bob, oltita paragraf, xulosa, va foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro‘yxatidan iborat.

I bob. Ikkinchi jahon urushi arafasida Uzoq Sharqdagi xalqaro munosabatlar

1.1. Yaponiyaning shimoliy-sharqiy Xitoyni bosib olish uchun harbiy va diplomatik tayyorgarlik ko‘rishi

1929-1932-yillardagi dunyo iqtisodiy inqirozi Yaponiyada ichki ijtimoiy muammolar va AQSh, Angliya hamda boshqa yirik davlatlar bilan raqobatlarini kuchaytiradi. Qishloqlarda feodal qoldiqlarning ustunligi, turmush tarzining qoloqligi ichki savdoda cheklanganlikka olib keladi. Iqtisodiy inqiroz natijasida Yaponiya eksporti 32%, import esa 30%ga pasayadi. Tashqi savdoning pasayishi Yaponiya iqtisodiga juda katta ta’sir ko‘rsatadi. Narxlarning tushib ketishi natijasida noyob mahsulotlar narxining 60% ko‘tarilishiga, yollanma ishchilarning ahvolini yomonlashishiga olib keladi. Yaponiyada ishsizlar va ish bilan ta’minlanmaganlar soni 3 mln kishiga yetadi⁹.

Ular bu vaziyatdan fashistik davlatlar bilan munosabatlarni yaxshilash va tashqi ekspansiyani kuchaytirish orqali chiqib ketishni maqsad qiladilar. 1930-yil sentyabrda markaziy apparatdagi bir guruh zobitlar podpolkovnik Xisimoto “Gullagan olcha jamiyati”ni tuzadilar. Yashirin tashkilotning dasturida Manchjuriya (shimoliy-sharqiy Xitoy) va Mongoliyani bosib olish ilgari surilgan edi¹⁰.

Shimoliy-sharqiy Xitoy provinsiyalari va Mongoliya ancha vaqtdan buyon yaponlarni o‘ziga jalb etib kelardi. Manchjuriya hududi sanoat mahsulotlari uchun bozor va xom ashyo bazasi (ko‘mir, cho‘yan va boshqa mahsulotlar) hisoblanar, hududdagi chet el kapitalining asosiy qismi Yaponiya kapitalistlariga tegishli edi (taxminan 1,5 mlrd ien).

Ayni paytda, Xitoyda yaponlarning mamlakat ichkarisiga kirishiga qarshilik kuchayib boradi. Angliya va amerika sarmoyadorlari Yaponiyani Manchjuriyadan siqib chiqarish uchun Xuludao nomli Uzoq portni va shu bilan

⁹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 638.

¹⁰ Молодяков В.Э. Эпоха борьбы: Сиратори Тосио (1887-1949): дипломат, политик, мыслитель. Москва. 2006. С. 45

parallel ravishda YUMJD (janubiy Manchjuriya temir yo‘li)ni qurishni davom ettiradilar. Bu yaponlarning noroziligiga sabab bo‘ladi. Yaponlar Manchjuriyani bosib olishni o‘zlarining birinchi darajali vazifasi deb hisoblab, bu yerdagi chet el kapitalini siqib chiqarishni va kelajakda Xitoy hamda SSSRga qarshi platsdarmga aylantirishni maqsad qilgan edilar.

1931-yil 12-martga mo‘ljallangan isyon amalga oshmay qolsa-da, hukumat tarkibini o‘zgarishiga olib keladi. Bu hukumatga harbiy vazir etib, qo‘shindagi fashist guruhlari bilan mustahkam aloqada bo‘lgan general Minami tayinlanadi¹¹.

1931-yil 4-avgust kuni instruktiv majlisida Minami diviziyasi shimoliy-sharqiy Xitoy va Mongoliyadagi masalasini harbiy yo‘l bilan hal etishga bag‘ishlangan yig‘ilishi o‘tkaziladi. Generalning muammoni harbiy yo‘l bilan hal qilish haqidagi taklifi targ‘ibot vositasi sifatida qabul qilinadi. Harbiy-siyosiy doiralar bu inqirozdan faqat urush yo‘li bilan chiqish mumkinligini yoqlaydilar¹².

Manchjuriyani “bolshevik ta’siri”dan qutqarish maqsadida antisovet targ‘iboti kuchaytiriladi. Dastlabki davrda g‘arb davlatlari yaponlarning bu yerdagi targ‘ibotlari faqatgina SSSRga qarshi qaratiladi va Xitoydagi mulklarga hech qanday daxl qilmaydi degan fikrda edilar. Yapon diplomatlari ham o‘zlarining antisovet shiorlari Vashington, London va Parijda xaryixohlik bilan qarshi olinadi degan niyatda bo‘lganlar¹³.

Butun Yaponiya diplomatiyasi turli hiyla-nayranglar bilan o‘z maqsadlarini yashirishga harakat qilgan. Londonda yaponlar tashabbusi bilan Xitoyni qaytadan ta’sir doiralari bo‘lish haqidagi muzokaralar boshlanadi. AQShga amerika-yapon do‘stligini mustahkamlashni targ‘ib qilish va antisovet holatini vujudga keltirish uchun bir guruh yapon jurnalistlari jo‘natiladi. 1931-yil avgustida yapon monopoliyasi oligarxi Okura bir guruh amerika banklari

¹¹ Кошкин А. А. Предыстория заключения пакта Молотова-Мацуока//Вопросы истории. 1993.№ 6. С. 154.

¹² История дипломатии. Москва. 1959. С. 639

¹³ Ўша асар. С. 640

rahbarlari va kongress liderlari bilan uchrashuvlar o'tkazadi. Uchrashuvda SSSRga qarshi birlashishni qat'iyat bilan ta'kidlaydi¹⁴.

Yaponlarning antisovet kampaniyasi AQSh boshqaruv guruhlarini tomonidan xayrixohlik bilan qarshi olinadi. Amerika diplomatiyasi esa doimiy ravishda yapon-sovet munosabatlarini buzilishi uchun harakat qiladi va AQSh davlat kotibi Stimson 1931-yil bahorida bu haqda shunday degan edi: "Mamlakatlarimiz o'rtasidagi abadiy va mustahkam do'stligimiz abadiydir. Okean bizni ajratmaydi, aksincha, birlashtiradi"¹⁵.

1931-yil 17-sentyabrda yapon diplomati Debutsi AQSh davlat kotibi Stimson huzuriga oddiy vizit bilan boradi. Stimson va Debutsi masalani muhokama qiladilar va ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar oldindan ham hozirgidek do'stona bo'lganligini ta'kidlaydilar.

Shu kuni AQShning Yaponiyadagi elchisi Forbs tashqi ishlar vaziri Sidexara huzurida bo'lib, u bilan Manchjuriya holati haqidagi masalani muhokama qiladi. Shimoliy Xitoydagi vaziyat soat sayin murakkablashib borayotgan edi. Davlat departamentida so'zga chiqqan AQShning Xitoydagi elchisi Jeyson bu haqida ma'lumot beradi. 1931-yil mart oyidayoq amerika razvedkasi Yaponiyaning tez orada Manchjuriyaga bostirib kirishi haqidagi ma'lumot bilan tanish edi. Ammo amerika rahbarlarida Yaponiyaning Manchjuriyaga kirishiga to'sqinlik qilish rejalari bo'lmagan. Chunki, shimoliy-sharqiy Xitoydan boshlanib, mamlakat ichkarisigacha rejalashtirilgan KVJD (Xitoy harbiy temir yo'li) Yaponiya va SSSR o'rtasidagi to'qnashuvni keltirib chiqarishi kerak edi¹⁶.

Yapon diplomatiyasi hujumga zo'r berib yordamlasha boshladi. 1904-yili Rossiyaga qarshi urush boshlamasdan oldin Nankin hukumatini tartibga solish haqidagi muzokaralar boshlangan edi. Yapon elchisi olib borilayotgan muzokaralar shimoliy-sharqiy Xitoydagi butun bahsli masalalarni tartibga solishi mumkinligi haqida bayonot beradi.

¹⁴ История международных отношений. Основные этапы с древности до наших дней. Москва. Логос. 2007. С. 57

¹⁵ История дипломатии. Москва. 1959. С. 640

¹⁶ Латышев И.А. Внутренняя политика японского империализма накануне войны на Тихом океане. 1931-1941. Москва. Госполитиздат, 1955. С. 89.

Xitoydagi Chan Kayshi hukumatining SSSRning mamlakat ichkarisigacha kirib borish va bu yerda ta'siri kuchayishiga qarshi kurashi yapon diplomatiyasiga qo'l kelar edi. Nankin va Shanyan hukumatlari 1929-yildagi Xabarvosk bayonida yuklatilgan majburiyatlarini bajarmayotgan edilar. Shimoliy-sharqiy provinsiyalarida oqgvardiyachilarning SSSR va Xitoy o'rtasidagi qarama-qarshilikni kuchaytirayotgan faol harakatlari davom etayotgan edi.

Nankin hukumati aybi bilan 1929-yil Xabarovskda tayyorlanayotgan kelishuv to'xtab qolgan edi. Bu kelishuv 1930-yil oktyabrda davom ettiriladi. Lekin Xitoy hukumati bu kelishuvni yana to'xtatib qo'yadi¹⁷. Nankin diplomatiyasi ikki davlat o'rtasidagi siyosiy munosabatlarni tiklashni, Yaponiyaning taziiyqi haqidagi ma'lumotlarni e'tiborsiz qoldiradi. Uzoqni ko'ra olmagan Xitoy hukumati davlatini izolyatsida qolishiga va urushlar girdobiga tortadi¹⁸.

Yapon harbiy doiralari urushni boshlash uchun qulay vaziyatni kutganlar. 1931-yil avgustida fuqaro kiyimidagi yapon razvedkachisi Nakamura va uning maslahatchisi mamlakat chikarisiga kirishiga urinishi natijasida o'ldiriladi. Kvantun armiyasi qo'mondonligi Chjan Syue-lyan hukumatiga og'ir talablarni qo'yadi.

18-sentyabr kuni kechqurun soat 10.00da YUMJDDa yapon razvedchkachilari tomonidan tayyorlangan portlash sodir bo'ladi. Ishni ko'rib chiqish uchun tayinlangan Litton xalqaro komissiyasi xulosasiga ko'ra, portlash u qadar kuchli bo'lmay, poezdning janubdagi Chanchun stansiyasiga qarab harakatlanishiga hech qanday to'sqinlik qila olmagan.

Portlashdan bir soatdan keyin Shenyandagi (Mukden) yapon qo'shinlari xitoyliklar harbiy qismlariga hujum boshlaganlar.

Shimoliy Xitoyga yaponlardan tomonidan bosib olingan hududlarni qaytarib olish uchun 100 ming kishilik qo'shin tashlanadi (yaponlar qo'shini soni 14

¹⁷ История дипломатии. Москва. 1959. С. 641

¹⁸ Гольберг Д.И. Внешняя политика Японии (сентябрь 1939 – декабрь 1941 гг.) Москва. 1959. С. 67

ming kishi edi). Ammo 1931-yil 11-sentyabr kuni Chan Kayshi hukumati harbiy harakatlarni boshlamaslik haqida buyruq beradi. Urush harakatlari boshlangach esa Chan Kayshi qo'shinga ikkinchi marta telegraf yo'llab yaponlarga hech qanday qarshilik ko'rsatmaslikni buyuradi¹⁹.

Xitoy hukumati Millatlar Ligasiga rasman murojaat qilib, harbiy harakatlarni to'xtatish masalasida hal qiluvchi qadamni tashlashni iltimos qiladi. Millatlar Ligaining bosh kotibi Drummond AQSh hukumatiga murojaat qilib, Kellog bitimining ishtirokchisi sifatida Yaponiyaga xalqaro Pakti buzganlik uchun aybdor sifatida murojaat qilishi haqida so'raydi. Bu murojaatga Stimsonning javobi noaniq bo'ladi. Bundan AQShning agressorga nisbatan hech qanday choralar ko'rmasligini anglash mumkin edi.

Millatlar Ligasi Xitoy hukumati iltimosi haqida muzokaralarni boshlaydi. Yaponiya vakili Iosidzava Manchjuriyadagi voqealar mahalliy xarakterga ega bo'lib, bu masala Xitoy va Yaponiya o'rtasida o'zaro kelishib olishi mumkinligi haqida bayonot beradi. Bosh kotib Drummond ikki hukumaga ham bundan buyon urush harakatlarini to'xtatishni, qo'shinlarni oldingi marralarga qaytarish haqida telegramma beradi.

Vaqtdan yutish va hudud okkupatsiyasini oxiriga yetkazish maqsadida Yaponiya hukumati Millatlar Ligasiga 23-sentyabr kuni "Yaponiya Manchjuriyaga qarashli hududlarga da'vogar emasligini, qisqa muddatlarda temir yo'llardagi yapon harbiylarini oldingi marralariga qaytarishi" haqida bayonot beradi. Bu ma'lumot Millatlar Ligasida ovoz berishdan so'ng qabul qilinadi²⁰.

Yaponiya diplomatiyasi barcha harakatlar go'yo imperator hohishi bilan amalga oshirilayotganligi haqida ovozlar tarqatadilar. Yaponidagi AQSh vakili Nevil yaponlarning sun'iy ravishda uyushtirilayotgan ovozalari haqida davlat departamentiga ma'lumot beradi.

¹⁹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 641-642

²⁰ Илюхина Р.М. Лига наций. 1919-1934 гг. М. 1982. С. 124.

Yaponiya hukumatining yolgʻon maʼlumotlari yirik davlatlar tomonidan jiddiy qabul qilinmagan va unga qarshi hal qiluvchi harakatlar qilmasliklariga sabab boʻladi. Bu esa to yaponlarning AQShga tegishli Pyori-Xarborga hujum qilishigacha davom etadi²¹.

AQSh hukumati bu harakatlarni Kvantun armiyasidagi ekstremistik harakatlar deya baholagan. Albatta, Debutsi esa bundan xursand boʻlgan. AQSh davlat departamenti Yaponiya va Xitoy hukumatlariga harbiy harakatlarni davom ettirmaslik haqida bir xil notalarini yuboradi. Shu bilan birgalikda, amerika hukumati agressorga qarshi hech qanday choralar koʻrmagan.

Ertasi kuni yapon hukumati Xitoyni xalqaro kelishuvni buzganlikda ayblovchi notani eʼlon qiladi. Bu yapon hukumatini Xitoy tomonidan masalani harbiy yoʻl bilan amalga oshirishga majbur qilganligiga ishontirish uchun edi.

Bu AQSh va Angliya hukumatini hayron qoldirmagan. AQSh davlat kotibi yordamchisi Kestl vujudga kelgan muammoni tinch yoʻl bilan hal qilinishi mumkinligi haqida bayonot beradi. Angliya hukumati bu hududlarda egalik qiladigan hech qanday obʻekti boʻlmaganligi uchun voqeani eʼtiboriz qoldirgan.

Sovet hukumati Millatlar Ligasida ikkala tomonni ham harbiy harakatlarni toʻxtatishlari, Yaponiya talablarini rad qilinishi haqida qaror qabul qilinishi kerakligini taʼkidlaydi.

Yapon qoʻshini esa Manchjuriyada harakatlarini davom ettiradi. Millatlar Ligasi bayonoti eʼlon qilinganidan bir hafta keyin Manchjuriyadagi yapon qoʻshinlari generali Xondze Chjan Syue-lyan hukumatini tan olmasligini bildiradi. 8 oktyabr kuni yapon aviatsiyasi Zinchjou shahrini bombardimon qiladi²².

Nankin diplomatiyasi oktyabr oyining birinchi dekadasida²³ norasmiy tinchlik kelishuvlarini toʻxtatishga harakat qiladi. Chan Kayshi Tokioga oʻzining ishonchli vakilini joʻnatadi. Gomindan elchisi Sidexaraga Xitoy hukumatining shimoliy-sharqiy Xitoyda Yaponiya foydasiga hududlardan voz kechishi

²¹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 643

²² Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. 4-ое издание. М. 1987. С. 98.

²³ Декада (лотинча) – 10 кунлик.

haqidagi takliflarini bildiradi. Evaziga Xitoyning 18 provinsiyasi xavfsizligi kafolatlanishi kerak edi. Yaponlar bu taklifga rozi bo'lmaydilar. Ularning maqsadi butun Xitoyni bo'ysundirish edi²⁴.

Yaponiya o'z okkupatsiyasini davom ettiradi. 1931-yil 4-noyabr kuni Sitsikar, ya'ni sovet chegaralari bo'lgan shimolga qarab yurishni davom ettiradilar.

Yaponiy hukumati shimoliy-sharqiy Xitoy SSSRga qarshi urush platsdarm sifatida kerakligini ochiq-oydin bayon qiladi. Bu g'arb diplomatiyasini ruhlantirib yuboradi.

5-noyabr kuni Xitoy hukumati Millatlar Ligasi Kengashida Fransiya tashqi ishlar vaziri A.Brianga yapon qo'shinlarining Szinchjouga yaqinlashib qolganligi sababli yaponlar bilan to'qnashuvning oldini olish maqsadida taklif etilgan betaraf hududni tashkil etish uchun Shanxayguan va Buyuk Xitoy devoridan xitoylik qo'shinlarni chekinishi haqidagi taklifni qabul qilishini bildiradi. Xitoy hukumati bu hududlarni vaqtincha Millatlar Ligasi nazoratida Angliya, Fransiya, Italiya va boshqa davlatlar qo'shinlari tomonidan egallanishiga rozilik bildiradi.

Brian Xitoy va Yaponiya hukumatlariga Millatlar Ligasi vakillarini Szinchjou hududiga yuborishini va bu yerdagi vaziyatni o'rganishini bildiradi. Yaponiya hukumati Xitoy hukumati bilan bevosita muzokaralar olib borishni afzal ko'radi. Shu bilan birga yapon hukumati shu kungacha egallangan hududlarni yaponlar qo'lida qoldirilishi va betaraf hudud tashkil etilishi haqidagi taklifni qabul qiladi. Bu Millatlar Ligasini qoniqtirmasada, xalqaro tashkilot vakili Xitoy hukumatini o'z hududidan qo'shinlarini evakuatsiya qilishga undaydi²⁵.

16-noyabr kuni Millatlar Ligasi uchinchi marta Manchjur masalasini ko'rib chiqishni boshlaydi. Gomindan hukumati Millatlar Ligasining agressiyani to'xtata olmasligini anglab yetadi. Bu Millatlar Ligasida nafaqat bu haqidagi

²⁴ История дипломатии. Москва. 1959. С. 645

²⁵ Сиполс В.Я. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. М. 1971. С. 76.

Nizomning yoʻqligi bilan, balki, ingliz va fransuz hukumatining yapon bosqinchilariga qarshi kurashish niyati yoʻqligida ham edi²⁶.

Chan Kayshi xitoy xalqini tinchlantirish maqsadida Yaponiyaga nisbatan Nizomning 16-moddasiga koʻra iqtisodiy sanksiyalar qoʻllashni talab qiladi. Bu sanksiyaning samaradorligi AQShning tutgan pozitsiyasiga bogʻliq edi: chunki yapon tashqi savdosining 1/3 qismini AQSh hissasiga toʻgʻri kelar edi. Millatlar Ligasi Kengashi majlisida qatnashish uchun amerikalik elchi Charlz Daues Londonga keladi. Elchi Xitoyni qoʻllash uchun uning oʻziga ham baʼzi bir talablarni qoʻyadi.

Oxir-oqibat 16-moddada aytilganidek iqtisodiy sanksiyalar qabul qilinmadi. Kengashda bu masala yuzasidan diskussiyalar deyarli bir oy davom etadi. Yakunda 10-dekabr kuni joydagi vaziyatni oʻrganish uchun “besh kishilik qoʻmita” tuziladi. Qoʻmitaga angliyalik, Hindistonning sobiq gubernatori Litton tayinlanadi. Qoʻmitaga amerikalik general Makkey, fransiyalik general Klodel, nemis doktori Shnee va Berlindagi obiq elchi boʻlgan italyan Aldrovandi-Mereskotilar kiritiladi. Qoʻmitani tashkil etish yapon hukumati vakilining taklifi bilan qabul qilinadi. “Qoʻmita” joydagi ahvolni oʻrganib boʻlgunga qadar Yaponiya moʻljallagan harbiy oeratsiyalarini amalga oshirib olar edi.

Amerika hukumati Yaponiyaning Xitoyda jandarm rolini oʻynashiga va SSSRga qarshi zarbdor kuch boʻlishini qoʻllab-quvvatlar edi. Lekin Yaponiyaning janubiy hududlarga qarshi harakat qilishi AQShda xavotir uygʻotadi. Chunki bu yerdagi amerikalik sarmoyadorlar oʻz investitsiyalarini yapon raqiblariga berib qoʻyishni hohlamas edilar.

1931-yil 12-oktyabrda Sidexara amerikalik ishonchli vakil Nevillga Chan Kayshi hukumati bilan muzokaralar olib borishga roziligini bildiradi. Stimson ham Manchjuriyadagi vaziyat bunga qoʻl kelishini bildiradi. Bir kun keyin yapon elchisi Debutsi davlat kotibi yordamchisi Kestliga Xitoy hukumatiga qoʻyiladigan talablar haqida maʼlum qiladi: yaponlarga qarshi har qanday targʻibotni toʻxtatish, shimoliy-sharqiy Xitoydagi yapon sarmoyadorlariga erkin

²⁶ История дипломатии. Москва. 1959. С. 646

harakat qilish imkonini berish, bu hududdagi oldingi davrda Yaponiya va Xitoy o'rtasida tuzilgan shartnomalarni tasdiqlash²⁷.

Amerikalik elchilar missiyasi vaziyatni o'z qo'llariga olishga harakat qiladilar. Kestl muzokaralar davomida amerikalik kuzatuvchini qatnashishini so'raydi. Ikki kun keyin Stimsonga taklif to'g'ri kelmasligi haqida ma'lumot beriladi. Amerika delegatsiyasi yapon-xitoy munosabatlarida bosh arbitr bo'lish imkoniyatini qo'ldan boy berishi mumkin edi. Shunda amerikaliklar missiyasi Tokiodan Szinchjou yo'lidagi janubiy hududlarda yaponlar harakati kengaymasligi kerakligini talab qiladilar.

1932-yil 7-yanvar kuni AQSh davlat kotibi Stimson Yaponiya va Xitoyga ilgari notalarga o'xshash yaponlar bosib olgan yerlardagi Xitoy hududlaridagi AQSh pozitsiyasi haqida nota yuboradi²⁸. Amerika hukumati Yaponiya Parijda imzolangan Brian-Kellog bitimiga rioya qilinishini talab qiladi.

AQSh talabi (bu talab "Stimson doktrinasini" nomi bilan mashhur) deklarativ (quruq bayonot) xarakterda edi. Shu bilan birga amerikalik sanoatchilar Yaponiya harbiy sohasining barcha tarmoqlari ta'minotini amalga oshirishda davom etayotgan edilar.

"Stimson doktrinasini" orqali AQSh hukumati Yaponiyaga o'zining Xitoydagi pozitsiyasidan voz kechmasligi haqida yana bir ogohlantirib qo'yish edi. Doktrina orqali agar yaponlar o'z harakatlarini davom ettirishni istasalar ularning harakatini janubga emas, balki SSSRga qarshi yo'natilishga harakat qilmoqchi bo'lganlar²⁹.

Amerika diplomatiyasi hisoblari xato chiqadi. 1932-yil 11-yanvar kuni Angliya hukumat boshlig'ini bayonoti e'lon qilinadi. Bayonotga ko'ra, Angliya bosh ministri Millatlar Ligasidagi "ochiq eshiklar" tamoyillariga sodiq qolishlari va amerikaliklar pozitsiyalarini qo'llab-quvvatlamasligini bildiradi. Amerikaliklar pozitsiyalarini fransuzlar ham quvvatlamaydilar.

²⁷ Ўша асар. С. 647

²⁸ История дипломатии. Москва. 1959. С. 648

²⁹ Гольберг Д.И. Внешняя политика Японии (сентябрь 1939 – декабрь 1941 гг.) Москва. 1959. С. 69.

Vaziyatning murakkablashuvi yaponlar uchun qo‘l kelgan. 1932-yil 16-yanvar kuni Yaponiya AQShga javob notasini yuboradi. Bu notadan anglanadigan maqsadga ko‘ra, Yaponiya hukumati “ochiq eshiklar” tamoyillariga nisbatan hurmatni talab qiladi.

1932-yil 28-yanvar kuni Shanxayga tutash o‘lka bo‘lgan Chapeyga hujum qiladilar. Bu hudud dunyo savdo munosabatlarida jiddiy ahamiyat kasb etib, Xitoyning savdo va sanoat markazi edi.

Amerika diplomatiyasi yana bir bor Uzoq Sharq masalasida arbitrlikka harakat qiladi. 1932-yil 2-fevral kuni AQSh davlat departamenti Shanxay masalasini “tartibga solish” loyihasini taqdim etadi. Amerikaliklar Shanxayda harbiy harakatlarni to‘xtatishni va bu yerda tomonlar ishtirokida betaraf hududni tashkil etishni taklif qiladilar. 6-fevral kuni Yaponiya hukumati AQSh takliflarini rad qiladi³⁰.

Yirik davlatlar o‘rtasidagi kelishmovchilik Yaponiya ekspansiyaga imkon yaratib beradi, yaponlar 18-fevral kuni Manchjuriya “mustaqilligi”ni e‘lon qiladilar, 9-mart kuni esa qo‘g‘irchoq davlat bo‘lgan Manchjou-Goni e‘lon qiladilar.

1932-yil 3-mart kuni Millatlar Ligasining assambleyasi ochiladi. 19-mart kuni assambleya tomonlarni yarashtiruvchi “19 lar qo‘mitasi”ni tuzadi³¹.

SSSR Tashqi ishlar Xalq Komissari o‘rinbosari Xitoy vakili Mo De-xon huzurida bo‘lib, Manchjuriyadagi qarama-qarshilik ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarni yomonlashtirishi haqida ogohlantiradi. Xitoy vakili bu masalani hatto muhokama qilishni ham rad qiladi.

1931-yil 14-noyabr kuni SSSR Ichki ishlar xalq komissarligi Moskvadagi yapon elchisiga SSSR va Yaponiya o‘rtasidagi munosabatlarni yomonlashishiga sabab bo‘layotgan Manchjuriyadagi antisovet targ‘ibotini to‘xtatishni talab qiladi.

³⁰ Сапожников Б. Г. Японо-китайская война и колониальная политика Японии в Китае (1937–1939). Москва. 1970. С. 78

³¹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 650

1931-yil 19-noyabr Yaponiya tashqi ishlar vaziri Nagai yapon harbiylari KVJDDagi sovet qismlariga daxl qilinmasligi haqida bayonot beradi. 1931-yil dekabrda Yaponiya hukumat tepasiga Inukai boshchiligidagi hukumat keladi. Harbiy vazir etib fashist-general Araki tayinlanadi. U Yaponiyadagi “yangi konsernlar” egalari bilan hamkor bo‘lib, Xitoydagi harbiy harakatlarni davom ettirish tarafdori bo‘lgan. Tashqi ishlar vaziri etib Yaponiyaning Fransiyadagi elchisi, 1924-1925-yillarda SSSR va Yaponiya o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rnatishda xizmat qilgan Iosidzava tayinlanadi. Sovet tomoni Iosidzavani Yaponiyaga ketishida Moskva orqali o‘tishini iltimos qilib, ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarni normal holatga keltirishga uringanlar. 1931-yil 31-dekabr kuni M.M.Litvinov Iosidzava bilan uchrashuvda SSSR va Yaponiya o‘rtasida hujum qilmaslik to‘g‘risida pakt tuzishni taklif qiladi.

SSSRning taklifi yapon hukumatida keng muhokama qilinadi. oxir-oqibat paktni tuzmaslik uchun bahona sifatida ikki davlat ham Brian-Kellog bitimiga qo‘shilganligini va qo‘shimcha pakt qabul qilish mantiqsizlik deb javob beriladi³².

Sovet hukumati Chan Kayshi hukumatiga xitoy sovet kuchlarini birlashtirish orqali yapon agressiyasini to‘xtatish mumkinligiga ishontirishga harakat qiladi. Bu voqealarga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Jeneva konferensiyasining 1932-yil 26-iyun kungi yig‘ilishida Xitoy hukumati vakili Yan Xoy-sin M.M.Litvinovga o‘zaro hujum qilmaslik haqidagi paktni muzokara qilishni taklif etadi. 12-dekabr kuni ikki davlat o‘rtasida diplomatik va konsullik aloqalari qaytadan tiklanadi³³.

SSSR va Xitoy o‘rtasidagi diplomatik aloqalarning tiklanishi Yaponiyaga SSSR tomonidan berilgan og‘ir zarba sifatida qabul qilinadi. Yaponiya hukumati bundan buyon SSSR va Xitoy o‘rtasida aloqalarni yaqinlashmasligi uchun harakatlarini boshlab yuboradi.

³² История дипломатии. Москва. 1959. С. 651

³³ Ўша асар. С. 652

1934-yil 24-aprel kuni Tashqi ishlar xalq komissarligida yapon elchisi Xitoy bilan tuzilgan kelishuv yapon-sovet munosabatlariga ta'sir ko'rsatmasligi kerakligini ta'kidladi. SSSR hukumati esa Yaponiya bilan ham o'zaro hujum qilmaslik haqidagi pakti imzolashga tayyor ekanligini bildiradi.

Sovet-xitoy shartnomasining imzolanishi Yaponiyada Xitoy bilan munosabatlarda yangi chiziq tortilganligi sifatida ko'riladi. Bundan birinchi navbatda gomindanchilar xavotir oladilar. Shuning uchun yaponlarning birinchi bosimidayoq savdo va o'zaro hujum qilmaslik haqidagi shartnomani imzolashdan bosh tortadilar³⁴.

Sovet ittifoqining Uzoq Sharqda tinchlikni saqlash va agressorga qarshi birgalikda kurash haqidagi takliflari qo'llab-quvvatlanmadi. Sovet hukumati yapon hukumatining dushmanlik kayfiyatini e'tiborga olib, o'zining Uzoq Sharqdagi chegaralarini mustahkamlash choralarini ko'radi.

³⁴ Латышев И.А. Внутренняя политика японского империализма накануне войны на Тихом океане. 1931-1941. Москва. Госполитиздат, 1955. С. 106

1.2. Yapon agressiyasi va Millatlar Ligasi. “Antikomintern pakti”.

Litton boshchiligidagi komissiya faoliyatini 1932-yil bahorida Xitoyda emas, balki AQSh va Yaponiyada boshladi. Mart oyining o‘rtalarida Shanxayga kelib tushadi. Komissiya a‘zolari aprel oyidagina Manchjuriyaga kela oladilar.

Litton dokladi oktyabrda e‘lon qilinadi. Dokladda Manchjuriyaning Xitoyning bir qismi ekanligi, iqtisodiy va madaniy jihatdan Xitoyning tarkibiy qismi ekanligin ta’kidlanadi. Faqat yapon qo‘shinlarining bu yerga tushirilishi bilan uning “mustaqil davlat” sifatidagi faoliyati ta’minlanganligi ta’kidlanadi³⁵.

Hisobotda Yaponiyaning Manchjuriyaga qiziqishining alohida xususiyatlari ta’kidlangan. Shu bilan birga, Yaponiyaning Millatlar Ligasi Nizomini, Brian-Kellog va “To‘qqiz davlat shartnomasi”ni buzganligi ham ta’kidlangan. Hisobotda yana Manchjuriyaning shimoliy hududlarida tahdid to‘g‘risidagi fikrlar haqida ham ma’lumot berilgan. Komissiya ishiga xulosa shuni aytish mumkinki, yirik davlatlar shimoliy Xitoyda o‘z ta’sirlarini o‘rnatishga harakat qilgan holda, kommunistik partiya Xitoy milliy hukumatiga tahdid sifatida ko‘rilgan³⁶.

Komissiya hulosasiga ko‘ra, Manchjuriyada yirik davlatlar tomonidan kafolatlanadigan Xitoy hududida muxtoriyat o‘rnatilishi kerak edi. Xitoyning moliyasi, iqtisodi va siyosiy hayoti ustidan nazorat o‘rnatish uchun chet el instruktorlari ishtirokida maxsus maxsus jandarmeriya korpusi tashkil etish ko‘zda tutilgan. Dokladda nafaqat huquqiy sohada, balki savdo, sanoat va bank ishida “ochiq eshiklar” siyosatining qanday amalga oshirilayotganligini nazorat qilinishi kerak edi. Yana Yaponiya va Xitoy o‘rtasidagi kelishmovchilikni bartaraf etish uchun uchinchi davlat kuzatuvchilari taklif etish ko‘zda tutilgan³⁷.

Angliya vakilining taklifi bilan Assambleya 1932-yil 9-dekabrda dokladni mavjud muammoni hal qilish uchun “19 lar komissiyasi”ga topshiradi. Uzoq

³⁵ История дипломатии. Москва. 1959. С. 653

³⁶ Молодяков В.Э. Эпоха борьбы: Сиратори Тосио (1887-1949): дипломат, политик, мыслитель. Москва. 2006. С. 123.

³⁷ История дипломатии. Москва. 1959. С. 654

davom etgan yashirin muzokaralar boshlanadi. Bu muzokaralar Tokioda ingliz elchisi Kreyg va Yaponiya tashqi ishlar vaziri Utida bilan, Jenevada esa Millatlar Ligasi bosh kotibi ingliz Drummond va yapon delegati Sigemura bilan olib boriladi. Muzokaralar yakunida “Manchjou-Go davlatini tan olmaslik” haqida rezolyutsiya loyihasi tayyorlanadi³⁸.

Amerika diplomatiyasi hech qaysi tarafni tutmagan. 1933-yil 14-yanvar kuni amerikalik elchi London va Parijda ingliz va fransuz hukumatlariga AQSh tomoni Millatlar Ligasining Litton boshchiligidagi komissiya ishining xulosasini ma’qullashini ma’lum qiladi.

1933-yil yanvar oyi boshlarida Yaponiya Markaziy Xitoy darvozasi hisoblangan – Shanxayguanni bosib oladi. Millatlar Ligasi o‘z obro‘cini saqlab qolish uchun Yaponiyaga bosim o‘tkazishga harakat qilib, 1933-yil 24-fevral kuni bosh Assambleya Manchjuriyaning noqonuniy bosib olinganligini e’lon qiladi. Rezolyutsiyaga ko‘ra Yaponiya Manchjuriyadan qo‘shinlarini evakuatsiya qilishi; Xitoyning Shimoliy-Sharqiy provinsiyalardagi suvernitetini; Manchjou-Go davlati mustaqilligini tan olishga qarshi ekanligini bildiradi. Yaponiyaning asosiy qoidalari asosida va manfaatlariga javob beradigan ravishda keng vakolatga ega bo‘lgan muxtoriyat berilishi kerak deb hisoblagan.

Bunga qarshi yapon delegatsiyasi Assambleya majlisini tashlab chiqadilar. Matsuoka va delegatsiyaning Yaponiyaga qaytib kelishi Yaponiyada milliy qahramonlikdek kutib olinadi.

1933-yil 27-mart kuni yapon hukumati Millatlar Ligasi kotibiyatiga tashkilotdan chiqqanligini ma’lum qiladi. Voqelikni Yaponiya Uzoq Sharqda tinchlik o‘rnatish masalasida Millatlar Ligasi va o‘z hukumati o‘rtasida kelishmovchilik bilan izohlaydi.

1933-yil fevral oyida yaponlar Jexe va Jebe provinsiyalariga kirib boradilar. Bu hududlarni himoya qilishga mo‘ljallangan 29-armiya esa hech qanday

³⁸ Ўша асар. С. 655.

yordam olmaganligi uchun magʻlubiyatga uchragan. 1933-yil may oyining oxirida yapon qoʻshinlari Pekin va Tyanszinga yaqinlashadilar³⁹.

31-may kuni Tyanszin yaqinidagi Tanguda xitoy hukumati vakillari va yapon qoʻmondonligi oʻrtasida tinchlik sulhi (“Tangu kelishuvi”) tuziladi. Chan Kayshi hukumati Xitoyning Shimoliy-Sharqiy va qisman Shimoliy qismida yaponlar hukumati oʻrnatilganligini tan oladi. Shartnoma tuzilishi bilan Yaponiyaning Osiyodagi ekspansiyasining birinchi bosqichi yakunlangan⁴⁰.

Millatlar Ligasidan chiqishi bilan Yaponiya birinchi jahon urushidan keyin Versal va Washington shartnomalari asosida oʻrnatilgan Uzoq Sharqdagi kuchlar nisbatini oʻzgartirgan. Yaponiyaning hududni oʻzgartirish siyosatini boshlashi bilan Uzoq Sharqda urush oʻchogʻi paydo boʻladi.

30-yillarning ikkinchi yarmida Yaponiya ichki siyosatida keskin qarama-qarshiliklar vujudga keldi. Mamlakatda fashistik hukumat oʻrnatishga intilish boshlangan. Bunga qarshi 1936-yili parlamentga oʻtkazilgan saylovlar munosabati bilan ishchilar tashkilotlarining faoliyati kuchayadi. Bu esa ashaddiy millatchilar va fashistik kayfiyatdagi harbiy doiralar hisoblangan “yosh zobitlar”ning noroziligini uygʻotadi.

1936-yil 26-fevral kuni “Imperator yoʻli” (“Kodoxo”)ni tashkillashga harakat qilgan harbiy-fashistik guruh aʼzolaridan iborat “yosh zobitlar” isyoni koʻtariladi va bir qator boshqaruv idoralarini bosib oladilar. Lekin ular Tokio garnizonining yordamini ololmaganlar. Armiyada taʼsiri kuchayayotgan flot qoʻmondonligi yordamida isyon bostiriladi.

Isyon bostirilgach “imperator tarafdorlari” hukumatida asosiy rolni “yangi konsernlar” tarafdorlari boʻlgan general Araka va Madzakilar oʻynadi. “Yangi konsernlar” asosan Manchjuriyada hukmronlik qilib, harbiy vazirlik va armiyada nazoratni oʻz qoʻllariga olgan edilar. Bu guruh oligarxlar va saroy byurokratiyasi bilan mustahkam aloqalar oʻrnatgan edi⁴¹.

³⁹ Молодяков В.Э. Эпоха борьбы: Сиратори Тосио (1887-1949): дипломат, политик, мыслитель. Москва. 2006. С. 156.

⁴⁰ История дипломатии. Москва. 1959. С. 655

41

Yangi hukumat sobiq tashqi ishlar vaziri Xirota tomonidan shakllantiriladi. Hukumat dasturi harbiylar talabiga to'liq mos edi. 1937-yilgi davlat byudjetida harbiy xarajatlar 40%ni tashkil etadi.

1936-yil 7-avgust kuni besh vazirdan iborat kengash "Milliy siyosatning asosiy tamoyillari" nomi ostidagi qarorini qabul qiladi. Bu tamoyil yapon hukumatining strategik rejasi bo'lib, keyingi yillarda olib borgan agressiv siyosat buning natijasi edi. "Asosiy tamoyillar"ga ko'ra, Yaponiya tashqi siyosatining asosiy vazifasi Osiyoda yetakchi kuchga ega bo'lish, Sovet Ittifoqiga qarshi kurash hamda Angliya va Amerika qurolli kuchlariga qarshilik qilishga tayyor turishdan iborat edi. Shu bilan birgalikda janubga, asosan Janubiy dengiz havzasidagi davlatlar ustidan hukmronlik o'rnatishga ham intilar edi.

"Asosiy tamoyillar" armiya va flotda qarama-qarshiliklarga olib keladi. Armiya yetakchilari asosiy e'tibor shimoliy tomonga qaratilib, SSSRga qarshi kurashish kerakligini ta'kidlaganlar. Yaponiya harbiylari tashqi ekspansiya yo'nalishida Kvantun armiyasi bilan cheklanib, Manchjuriya hududida SSSRga qarshi urushga tayyorgarlik ko'rishi kerakligini ta'kidlar edilar. Harbiy-dengiz kuchlari qo'mondonlari esa keyinchalik shimolga yurishga tayyorgarlik ko'rish maqsadida kerakli xom ashyo va askarni ta'minlash uchun Janub dengizi havzasidagi davlatlarni navbati bilan bosib olish rejasini ma'qullar edi. O'zaro ixtilof besh vazirdan iborat kengashda ko'rib chiqilib, dastlab butun Xitoyni bosib olish bilan shimolga va keyinchalik esa janubga yurish rejasi ma'qullanadi. Bu loyihani mustahkamlash maqsadida "harbiy tayyorgarlik uchun olti yillik reja" (1937-1942) ishlab chiqiladi⁴².

SSSRga qarshi urushga tayyorgarlik ko'rar ekan, Yaponiya hukumati bir o'zi g'alabaga erisha olmasligini yaxshi tushunar edi. Harbiy-fashistik kuchlar hukumatni Germaniya bilan yaqinlashishga undar edi. Ularning harakatlari gitlerchilar hukumatining antisovet agressiyasi rejalariga juda mos tushgan.

⁴² История дипломатии. Москва. 1959. С. 655

Gitler Angliya va Fransiyaga qarshi kurash uchun Italiyaning yordami yetarli emasligini yaxshi bilardi. Gitlerchilar diplomatiyasi Uzoq Sharqda o'ziga hamkor topishga harakat qilar boshladilar. Yaponiya bilan ittifoq tuzish Germaniyaga bir qator imkoniyatlarni berar edi. Gitlerchilar Yaponiya bilan ittifoq tuzish Shimoliy va Boltiq dengizi hamda Uzoq Sharqda Angliya va Fransiyaga qarshi kurashish imkoniyatini beradi deb hisoblaganlar. O'z navbatida Yaponiya Germaniya bilan ittifoq tuzish orqali SSSR, Xitoy, Angliya va AQShga qarshi agressiv siyosatini amalga oshirish uchun yordam beradi deb hisoblagan. Kuchli harbiy ittifoqchiga zarurat Yaponiyaning Mongoliyaga qarshi muvaffaqiyatsiz agressiyasida namoyon bo'ladi.

1935-yil kuzida Mongoliya qo'shini yapon-manchjur qo'shinlari hujumlarini qaytaradi. 1936-yil boshida yaponlar yana Mongoliyaga qarshi hujum boshlaydilar. Mongoliya armiyasi yetarli darajada qarshilik ko'rsata oladi. 1936-yil 12-mart kuni Sovet Ittifoqi va Mongoliya respublikasi o'rtasida yapon militaristlariga qarshilik ko'rsata oladigan o'zaro yordam to'g'risidagi shartnoma tuziladi.

SSSR Fransiya va Chexoslovakiya bilan ham o'zaro yordam to'g'risidagi shartnomalar tuzadi. Natijada Tinch okeanidagi agressorlar Yevropada tashkil topgan bu ittifoqchilar bilan hisoblashishga majbur bo'lganlar.

1935-yil iyun oyida Ribbentropning qo'l ostidagi yordamchilaridan biri Gak Berlindagi yapon attashesi⁴³ polkovnik Osima huzuriga boradi. Ushbu suhbat tasodifan emasdi. Uchrashuv Ribbentropning ko'rsatmasi bo'yicha amalga oshirilgan bo'lib, Osima Yaponiyadagi fashistik rejim va gitlerchilarning faol tarafdori edi⁴⁴.

Gak yapon vakiliga SSSRga qarshi harbiy ittifoq tuzishni taklif etadi. Yapon hukumati Germaniyaga taklifiga qarshi emasligini, faqat masalani atroflicha o'rganib chiqish zarurligi haqidagi taklifni beradi. Gilerchilar bilan muzokaralar olib borish uchun Yaponiyadan Berlinga 1935-yil dekabrda maxsus vakil keladi.

⁴³ Атташе – атташе (1 дипломатия ходимларига бериладиган кичик унвон ва шу унвон эгаси; 2 элчихоналарнинг бирор соҳа бўйича мутахассис ходими).

⁴⁴ История дипломатии. Москва. 1959. С. 656

Ammo angliyaliklar va amerikaliklar tarafdorlari bosimi natijasida Germaniya bilan harbiy ittifoq masalasida shubhalar paydo bo‘ladi. Gitlerchilar bilan ittifoq tuzish tarafdorlari bu bilan tinchimaganlar. Ular ittifoqni kommunizmga qarshi targ‘ibot vositasi bilan yashirishga uringanlar.

1936-yil o‘rtalarida Germaniya Ribbentrop rahbariligida tayyorlangan yashirin iloalari bilan “Antikommunizm pakti”ni taklif etadilar. Bu pakt yapon-german yaqinlashuvi yirik davlatlarni shubhalariga qarshi tayyorlangan edi. 1936-yil 24-iyundagi yapon hukumati tashqi ishlar vazirligi xulosalariga ko‘ra, Germaniya va Yaponiya antisovet kurashida umumiylik mavjud edi. Shu bilan birga yapon hukumati Yaponiya SSSRga qarshi urushga tayyor emasligi haqida hisobot beradi.

Bir yil so‘ngra yapon hukumati baliq ovlash haqidagi konvensiyani qayta ko‘rib chiqishni talab qilib, baliq savdosining butunlay ta‘qiqlanishini, 12 yilga yaponlar egallagan yerlarni ularga ijraga berilishini talab qiladilar. Bu talab sovet hukumati tomonidan rad etiladi. 1935-yilda baliq ovlash haqidagi muzokarlarda bir to‘xtamga kelina olinmagan bo‘lib, muzokaralar 1936-yilda ham davom ettiriladi. Yaponlar Germaniya bilan olib borilayotgan muzokaralar pakt tuzilgunga qadar oshkor qilinmasligini hohlaganlar. Sovet hukumati yaponlar va gitlerchilar o‘rtasidagi muzokaralardan xabar topadilar. Bu sovet hukumati tomonidan yapon hukumati mo‘ljallarining buzib tashlanishiga sabab bo‘ladi.

14-noyabr kuni Tashqi ishlar xalq komissarli 2-bo‘limi yapon hukumatidan yapon-german muzokaralarining qay darajada to‘g‘ri ekanligi haqida ma‘lumot so‘raydi. Yapon hukumati mish-mishlar asl voqelikka raddir degan ma‘lumot beradi.

16-noyabr kuni tashqi ishlar vaziri Arita sovet xodimi bilan suhbatda antisovet kelishuvi haqidagi xabarni rad etib, Yaponiya SSSR bilan mustahkam aloqalar o‘rnatishga harakat qilayotganligini, uchinchi davlat bilan kelishuv

sovet davlati bilan munosabatlarni buzilishiga xalaqit bermasligi kerakligini ta'kidlaydi⁴⁵.

1936-yil 25-noyabr kuni “Antikomintern pakti” imzolanadi. Pakt matnining so‘nggida yapon hukumati tuzatishiga ko‘ra, tomonlar Komintern faoliyati haqida ma’lumotlar olish bilan cheklanishi va unga qarshi birgalikda kurashish haqidagi taklifi e’tiborga olinadi. Ammo kelishuvning maxfiy qismida avvalo Sovet Ittifoqiga qarshi kurashish asosiy modda ekanligi ta’kidlab o‘tilgan⁴⁶.

Maxfiy aktning muqqadimasida ham “dunyo kommunistik g‘arbi” kurashish zarurligi ta’kidlab o‘tilgan. Tomonlar Kommunistik internatsional haqidagi ma’lumotlarni almashish va unga qarshi kurashda hamkorlikka kelishib olganlar. Tomonlar Kommunistik Internatsionalga qarshi ayovsiz choralarni qo‘llash haqida ham kelishib oladilar.

Maxfiy kelishuvning 1-moddasida “SSSR tomonidan tomonlardan biriga hujum uyushtirilgan taqdirda vaziyatni qulaylashtirish uchun hech qanday choralar ko‘rmaslik, o‘z hududlarini qo‘riqlash va anfaatlarini himoya qilish uchun choralar ko‘rish” kerakligi ta’kidlangan. Shartnomaning amal qilish muddati 5 yil etib belgilangan. Germaniya va Yaponiya o‘zaro kelishmasdan turib, SSSR bilan hech qanday ittifoq tuzmaslik majburiyatini olganlar⁴⁷.

“Antikomintern pakti” haqidagi xulosalar yapon harbiylari uchun yangi antisovet hujumlariga signal bo‘lgan. Yapon militaristlari agresiv blokdagi ittifoqdoshlariga o‘zlarining g‘ayratlarini ko‘rsatishga intiq bo‘lganlar. 26-noyabr, ya’ni shartnoma tuzilgandan bir kun keyin Xanko ko‘lida sovet chegarasini bir batalyon yapon harbiylari kesib o‘tganlar. Hujum qaytariladi⁴⁸.

1936-yil dekabrda Yaponiya general Franko diktaturasini tan oladi. Bir yil keyin, 1937-yil “Anikomintern pakti”ga Italiya ham qo‘shiladi. Shunday qilib, uch fashistik davlatlar keyinchalik uch tomonlama ittifoq bo‘lgan harbiy ittifoqqa asos solinadi. Germaniya, Italiya va Yaponiya bloki ikkinchi jahon

⁴⁵ История дипломатии. Москва. 1959. С. 658

⁴⁶ Сиратори Тосио. Новое пробуждение Японии: политические комментарии 1933-1945. М., 2008. С. 147.

⁴⁷ Ўша асар. С. 167.

⁴⁸ История дипломатии. Москва. 1959. С. 659

urushining asosiy sababchilari bo'ladilar. Angliya, Fransiya va AQSh hukumatlari o'z siyosatlarida SSSRga qarshi tuzilgan bu blokni gij-gijlashni davom ettirib, aralashmaslik siyosatini yuritadilar. Hatto turli yo'llar bilan bu ittifoqni mustahkamlanishiga yordam berdilar.

Katta harbiy xarajatlar va Manchjuriyada katta harbiy qo'shinni tutib turish Yaponiyada moliviy qiyinchilikka olib keladi. Moliviyai yetishmovchilik yapon diplomatiyasini Angliya bilan yaqinlashishga majbur qiladi. 1937-yil martda yangi tashqi ishlar vaziri Sato "Anikomintern pakti"ni ma'qullamaslik va Angliyadek dunyo kolonisti bo'lgan davlat bilan kelishuvga erishish kerakligi haqida bayonot beradi. Sayto bayonoti Londonda iliq kutib olinadi. 1937-yil mart oyi oxirida Iden parlamentning jamoalar palatasida Sato nutqini "sevinchli xabar" deya baholaydi va Angliya hukumati Yaponiya bilan do'stlik aloqalarini mustahkamlashdan manfaatdorligini aytadi. Chunki Yaponiya ekspansiyasi Xitoyda 1486,5 mln dollarlik ingliz sarmoyasiga zarar keltirgan edi.

1937-yil may oyida Yaponiyaning Savdo-sanoat palatasi deogatsiyasi AQShda bo'ladi. delegatsiya bir qator siyosiy arboblardan, jumladan prezident Franklin Ruzvelt qabulida ham bo'ladi. Iyun oyida delegatsiya Angliyaga keladi. Shu vaqtdan savdo uchun muzokaralar boshlanadi. Savdo muzokaralari bilan birga Iden va yapon elchisi o'rtasida diplomatik liniyada ham muzokaralar olib boriladi.

Angliya hukumati Yaponiyaning shimoliy-sharqiy Xitoyda (Manchjuriya) va Shimoliy Xitoydagi hokimiyatini tan olishga tayyorligini bildiradi. Maqsad Markaziy va asosan Janubiy Xitoydagi o'z mavqelarini mustahkamlash edi⁴⁹.

⁴⁹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 661

1.3. Yapon agressiyasiga g'arb davlatlarining munosabatlari

Manchjuriyadan keyin chegaradagi Xitoyning beshta provinsiyasini bosib olish rejalashtirilgan edi. Bu davrda ixtuanlar qo'zg'oloni paytidagi Xitoyning Tyanszin, Pekin va boshqa shaharlaridagi elchixona va konsulxonalarni qo'riqlash uchun mavjud yapon qo'shinlari yanada kuchaytirilgan. Yapon josuslik tarmog'i mo'ng'ul feodallari orasida Chaxar provnsiyasidagi separatistik harakatlarini kuchaytirganlar. Ular Manchjou-Go tipidagi davlat tuzishni talab qilganlar.

Gomindan hukumatining doimiy ravishda yon berishi xalqning noroziligini kuchaytiradi. 1935-yil 1-avgust kuni Xitoy kommunistik partiyasi butun xalqni yaponlarga qarshi kurashishga chaqiradi.

Xalqning bosimi ostida 1936-yil kuzda shimoliy-g'arbiy Xitoyda yaponlarni qarshi Xitoy kommunistik partiyasi va Chzan Syue-lyan boshchiligidagi manchjur qo'shini bilan aloqa o'rnatiladi. Chan Kayshi Chjan Syue-lyan va shimoliy-g'arbiy front qo'mondonligidan inqilobiy kuchlarga qarshi chiqishlarini talab qiladi. 1936-yil 12-dekabrda esa Chan Kayshi Sian shahrida isyon ko'targan zobitlar tarafidan asirga olinadi.

Xitoy kommunistik partiyasi vakili Chan Kayshini fuqarolar urushini to'xtatish va yaponlarga qarshi birgalikda kurashga chaqiradi. Bunday vaziyatda Chan Kayshi yaponlarga bir tomonlama qarshilik ko'rsatishga rozilik bildiradi. Chan Kayshi shu shart bilan ozod qilinadi. Sian voqealari antiyapon kurashining boshlanishida muhim nuqta hisoblangan⁵⁰.

Yaponiyaga qarshi kurashda 1935-1936-yillarda SSSRning Mongoliya chegaralaridagi Primore o'lkasidagi qattiq qarshiligi ham ta'sir ko'rsatgan.

Xitoy xalqining qarshiligini yapon hukumati o'zlarining agressiv siyosatlariga bolta uruvchi kuch sifatida qabul qilganlar. Ular Xitoyga hujumni tezlashtirish orqali qarshilik kuchlarini birlashtirmaslikka harakat qilganlar.

⁵⁰ История дипломатии. Москва. 1959. С. 661-662

7-iyul kuni yaponlar mamlakat hududidagi bosqinchilik harakatlarini boshlaydilar. 9-iyul kuni yapon hukumati qarama-qarshilikni kuchaytirmaslikni hohlaganligi haqida bayonot beradi. Lekin 11-iyul kuni vazirlar kabineti Xitoyga qo‘shimcha harbiy kuchlarni jo‘natish va ba’zi harbiylarni vazifasidan chetlashtirish haqida qaror qabul qiladi. 17-iyul kuni esa yapon hukumati favqulodda qo‘shimcha harbiy byudjetni tasdiqlaydi. Bularning barchasi yapon hukumatining qurol kuchi bilan Xitoyni bosib olishni maqsad qilganligini ko‘rsatadi.

G‘arb davlatlarining noroziligiga qaramasdan urush harakatlari davom etgan. AQSh davlat departamentining 1937-yil 12-iyul kuni ikki davlat vakillari bilan uchrashganliklarini, Yaponiya va Xitoy o‘rtasidagi qarama-qarshilik tinchlik va dunyo taraqqiyotiga katta ta’sir qilishi haqida bayonot beradi. AQShning voqealarga befarqligi va yapon militaristlarini moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlaganligi agressiyani kuchayishiga sabab bo‘ladi.

Angliya bosh vaziri Iden va fransiya hukumati ham AQSh hukumatiga o‘xshab yo‘l tutadi. Chunki AQSh va Angliya Xitoydagi milliy-ozodlik harakatidan qattiq xavotirga tushganlar. AQSh hukumati 1937-yil 14-sentyabrda “betaraflik haqidagi qonun”dan voz kechib, harbiy aslahalar va harbiy materiallarni amerika kemalarida urushuvchi tomonlarga tashishni ta’qiqlagan. Bu katta flotga ega bo‘lgan Yaponiyani qoniqtirar, Xitoyni esa og‘ir ahvolga tushirib qo‘yar edi⁵¹. Xitoyga dengizdan deyarli mahsulot yetkazib berish to‘xtaydi, mamlakatga faqatgina quruqlikdangina mahsulot yetkazib berish imkoniyati qoladi, xolos. Yaponiya esa AQShdan 1941-yilgacha harbiy qurol-yarog‘lar, neft, metall sotib olishni davom ettirgan.

Prezident Ruzvelt 5-oktyabr kuni Chikagoda agressorga qarshi “karantin” siyosatini qo‘llashga chaqiradi. Ertasi kuni AQSh davlat departamenti Yaponiya to‘qqiz davlat va Kellog bitimiga zid ravishda harakat qilmoqda, degan bayonot beradi. Bu bayonot go‘yo AQShning agressorga qarshi faol kurashmoqda degan

⁵¹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 538

tasavvurni uyg'otishi kerak edi. Bunday rasmiy harakatlar bu harakat bilan yapon militaristlarini xotirjam qilish uchun amalga oshirilganligini ko'rsatgan.

AQShdagi yapon elchisi Sayto Xell qabulida bo'lib, amerika hukumatini bundan buyon yaponiyaga qarshi qanday harakat qilishlari haqida so'raydi. Amerika vakili esa shu onda AQSh qarshi harakat qilish imkoniyatiga ega emas degan javobni oladi.

Gitlerchilar Germaniyasi esa yaponlar harakatlarini ma'qullamaydi. Ularga ko'ra Yaponiyaning Xitoy ichki hududlariga kirishi nemislar mavqelariga zid edi. Fashist siyosatchilar yaponlarning Xitoydagi harakatlari Germaniya ittifoqchisi sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligidan xavfsirar edilar.

Shu bilan birgalikda gitlerchilar va gomindanchi hukumatlari o'rtasida o'zaro hamkorlik haqida munosabatlar o'rnatishga harakat qilingan. Germaniya hukumati Chan Kayshi hukumati Xitoydagi demokratik harakatlarni bostira oladi deb hisoblagan. Berlin Chan Kayshi hukumatini qurol-yarog' bilan ta'minlagan. German zobitlari gomindanchilarga Qizil armiyaga qarshi harbiy harakatlarga rahbarlik qilganlar. Gomindanchilarning fashistik va antisovet ruhini bilgan gitlerchilar kelajakda ulardan SSSRga qarshi kurashda foydalanishni mo'ljalagan edi.

Xitoy diplomatiyasi Yaponiyaga qarshi Germaniya yordamini olishga harakat qilgan. Bu maqsadda Chan Kayshi gitlerchilarni o'zini Sovet hukumati bilan yaqinlashish orqali qo'rqitishni maqsad qilgan. Xitoydagi nemis elchisi bilan suhbatda, "hali Rossiya bilan kelishuvga erishilmaganligini, lekin vaziyat o'zgarganligini ta'kidlaydi". Germaniya tashki ishlar vazirligi Yaponiyani Xitoydagi harakatlarini xursandchilik bilan kutib olmasliklari haqida ogohlantiradi. Hatto Berlinda yaponlarning Xitoydagi harakatlari "Anikomintern pakti"ga zid ekanligi haqida bayonot beriladi. Germaniya diplomatiyasi fikricha, yaponiya Xitoyni birlashuviga qarshilik qilmoqdalar va shu sababli Xitoyda kommunizmni keng miqyosda tarqalishiga sababchi bo'lishi mumkin edi. Vatanparvarlik harakatining kengayishi Chan Kayshi mavqelariga zarar keltirishi mumkin edi.

1937-yil iyulda yapon elchisi Musyakodzi Vaytszeker qabulida bo‘ladi. Elchi Germaniyaning Yaponiya va Xitoyda antikommunistik harakatlarga baho berishni to‘xtatishni, Yaponiya Xitoyda Germaniya manfaatlari yo‘lida antikommunistik harakat olib borayotganligini isbotlashga harakat qiladi.

Va nihoyat Yaponiya agar Germaniya Xitoyga harbiy mahsulotlar yetkazib berishni to‘xtatmasa “Antikomintern pakti”dan chiqishini ma’lum qiladi. Dastlab bu natija bermagan. Gitler Geringga rasman 1937-yil 18-oktyabr kuni Xitoyga mahsulot yetkazib berishni to‘xtatish haqida buyruq beradi. Lekin ikki kun o‘tgach, mahsulot yetkazib berishni yashirincha davom ettirishga qaror qilinadi. Chunki, bu harbiy mahsulot ishlab chiqaruvchilar katta zarba edi. Faqatgina bir yildan keyingina Shimoliy, keyinchalik Markaziy Xitoy bosib olinadi. Berlin o‘z mavqeini o‘zgartiradi. Yaponiya Xitoyda yo‘qotgan maqeni qoplashi hisobiga harbiy mahsulotlar yetkazib berishini to‘xtatishini talab qiladi. 1938-yil iyulda Germaniya harbiy vakillari Xitoydan chaqirib olinadi va harbiy mahsulotlar yetkazib berish to‘xtatiladi⁵².

Bryussel konferensiyasi 1937-yil noyabr oyida Millatlar Ligasining talab bilan chaqiriladi. Konferensiyaga 1921-1922-yillari Vashington konferensiyasi vakillari ham qatnashadilar. Bundan tashqari konferensiyaga ba’zi bir davlatlar a’zolari ham chaqiriladi. Konferensiyaga SSSR ham taklif etilib, ular har qanday vositalar bilan bo‘lsa-da, tinchlikni saqlashga tayyor ekanligini bildiradi⁵³.

Konferensiyaga 19 ta davlat vakillari qatnashadi. Konferensiyani AQSh vakili ochib, konferensiya Yaponiya agressiyasini to‘xtatishga bag‘ishlanganligin bildiradi. AQSh vakili Yaponiyani Xitoydagi o‘z mavqelaridan chekinishini istar edi. Konferensiyada qatnashgan yirik davlatlar vakillarining birortasi ham tashabbusni o‘z qo‘llariga olishni hohlamas edilar.

Bryussel konferensiyasi 24-noyabr kuni Yaponiyaning Xitoyga agressiyasini qisman cheklash va buni tinch yo‘l bilan hal etish haqida deklaratsiya qabul

⁵² Кошкин А. А. Предыстория заключения пакта Молотова — Мацуока // Вопросы истории. 1993. № 6. С. 167

⁵³ История дипломатии. Москва. 1959. С. 671

qiladi. Rezolyutsiya Yaponiyada Washington konfereniyasi qarorlariga mos tushganligi ta'kidlangan⁵⁴.

Yirik davlatlarning Yaponiyaga nisbatan tutgan pozitsiyalaridan kelib chiqib, Germaniya vaziyatni diplomatik yo'llar bilan hal qilishga kirishadi. 1937-yil oktyabr oyining oxirida nemis elchilari Trautman (Nankinda) va Dirken (Tokioda) yapon va xitoyliklar hukumatiga tinchlik haqidagi o'z vositachiliklarini taklif etadilar.

5-noyabr kuni Trautman Chan Kayshiga norasmiy ravishda tinchlik shartnomalari haqidagi taklifni bildiradi. 2-dekabr kuni Chan Kayshi yapon hukumatining shartlarini tinchlik muzokaralari boshlang'ichi sifatida qabul qilishini bildiradi.

Yapon hukumati Dirksenga Xitoyga bildirish uchun quyidagi shartlarni muzokaralar uchun shart qilib qo'yishadi:

1. Manchjou-Go davlatini tan olish; o'zaro hujum qilmaslik haqidagi sovet-xitoy shartnomasini bekor qilish va Xitoyning "Antikomintern pakti"ga qo'shilishi.

2. Mongoliyaning ichki hududlari, Shimoliy Xitoy va Shanxayda demilitarizatsiyalashgan zonani tashkil etish; Shimoliy hududlarda Xitoyga bog'liq ravishda Mongoliyaga o'xshash "mustaqil hukumat" tashkil etish va Ichki Mongoliya avtonomiyasi, Manchjou-Go davlatini tan olish.

3. Yaponiya, Xitoy va Manchjou-Go davlatlari o'rtasida mustahkam iqtisodiy aloqalar o'rnatish.

4. Xususiy mulk va harbiy xarajatlar uchun kontributsiya va kompensatsiyalar to'lash va hokazolar⁵⁵.

Bunday og'ir shartlarni qabul qilish Xitoyda yapon agressiyasi mustahkamlash va bu hududlarni SSSRga qarshi kurash platsdarmiga aylantirar edi.

⁵⁴ Гольберг Д.И. Внешняя политика Японии (сентябрь 1939 – декабрь 1941 гг.) Москва. 1959. С. 85.

⁵⁵ История дипломатии. Москва. 1959. С. 674

1938-yil mart oyida Avstriyaning Germaniya tomonidan bosib olinishi va Chexoslovakiyaga harbiy tahdidlarning boshlanishi Angliya va Fransiyaning bu muammolar bilan o'ralashib qolishiga sabab bo'ladi. Uzoq Sharqda angliyalik va amerikalik diplomatlar yaponlar kelishuv haqidagi muzokaralarni olib borganlar. 1938-yil aprel oyida Angliya yapon hukumatining Xitoy bojxonasi ustidan nazorat o'rnatganligini tan oladi. Yaponiya esa Yanszi daryosi bo'ylab kemalar qatnovini ta'qiqalaydi. Bu vaqtda esa AQSh esa yaponlarni harbiy anjomlar bilan ta'minlashni davom ettiradi. Bu narsa Yaponiya hukumati tarkibidagi angliya va amerika pozitsiyasidagi elementlarni mustahkamlaydi.

Anglo-amerika kapitali bilan mustahkam aloqada bo'lgan doiralar vakili bo'lgan premer-ministr Konoe 1938-yil mayda o'z kabinetini qayta ko'rib chiqadi. Yangi tashqi ishlar vaziri Ugaki 17-iyun kungi dastlabki bayonotida Angliya bilan munosabatlarni mustahkamlash kerakligini ta'kidlaydi.

19-iyun kuni Ugaki angliyalik vakil Kreygi bilan muzokaralarni boshlaydi. Kreygi xitoy-yapon muzokaralariga vositachilik qilishni taklif etadi. Kreygi bilan muzokaralarda Ugaki shimoliy Xitoydagi yaponlar harakatiga to'sqinlik qilmaslikni va Yanszi daryosigacha bo'lgan hududlarda navigatsiya⁵⁶ tizimidagi erkinlikni talab qiladi. Agar shu talablar qabul qilingan taqdirda Angliyaning vositachilik qilishiga rozilik bildiriladi.

1938-yil iyunda gomindanchi va yapon hukumatlari o'rtasida norasmiy muzokaralar boshlanadi. Bu muzokaralar gomindachi hukumati faollaridan biri Chjan Syuyanning Ugakining yangi mansabi bilan tabriklashidan boshlanadi. Muzokaralarni Xitoy hukumati nomidan missiya boshlig'i Kun Syan-si olib boradi. O'zaro muzokaralarda Yaponiyaning kontrubitsiyadan boshqa barcha shartlari muhokama qilinadi.

Chan Kayshi hukumati yapon qo'shinlarining ma'lum bir vaqtga Tyanzin, Pekin, Sinday va Shanxayda qolishiga, shimoliy Xitoyda Yaponiyaning

⁵⁶Навигация - 1 кемалар юриши, қатнови; 2 навигация (кемалар юриши мумкин бўлган вақт, мавсум); навигациянинг бошланиши - кема қатновининг бошланиши; 3 навигация (кема юргизиш санъати ва фани)

iqtisodiy va savdo manfaatlari borligiga rozilik bildiradi. Xitoylik vakillar Manchjuriyada Yaponiya manfaatlari borligini tan oladilar.

Angliya tomoni o‘zaro muzokaralarda o‘z yetakchiligini ta’kinlash maqsadida Germaniyani ham qo‘shishni taklif qiladi. Bunday vaziyatdan foydalangan Yaponiyaning 38 ming kishilik qo‘shini Hasan ko‘li yaqinida SSSR chegarasini kesib o‘tadi. 6-9-avgust kunlari bo‘lib o‘tgan janglarda yapon avantyurasi butunlay to‘xtatiladi⁵⁷.

1938-yil avgust oyida yapon qo‘shini Xankouni, oktyabrda Guanchjoua (Kanton) harbiy harakatlarini davom ettiradi. Shunday qilib, nafaqat Markaziy Xitoy, balki Angliyaning sarmoyalari joylashtirilgan janubiy Xitoyga ham harakatlarini davom ettiradilar. Bu esa gomindanchilar bilan olib borilgan muzokaralarni to‘xtashiga sabab bo‘ladi.

Chany Kayshi hukumati bilan olib borilgan muzokaralarning to‘xtatishi Angliya bilan yaqinlashishni to‘xtatishiga va Yaponiyada bu siyosat mualliflarini iste’foga chiqishiga sabab bo‘ladi.

Xitoy xalqini tinchlantirish maqsadida gomindan hukumati Yaponiya bilan kurashda biror-bir natijaga erishish uchun 1938-yil sentyabr oyida Millatlar Ligasiga murojaat qiladi.

1-sentyabr kuni Xitoy vakili Galifaks huzurida bo‘lib, Millatlar Ligasi Nizomining 17-moddasiga muvofiq Bosh Assambleya muzokarasiga qo‘yilishi kerakligi haqidagi taklifini bildiradi.

Xitoy hukumatining qarori haqida xabar topgan Yaponiya London va Parijdagi vakili orqali Xitoydagi harakatlariga xalaqit berishni talab qiladi.

Xitoy hukumati tomonidan Yaponiyaning mamlakatga qo‘llagan sanksiyalarini bekor qilish haqidagi takliflari Angliya va Fransiya tomonidan rad qilinadi.

⁵⁷ История дипломатии. Москва. 1959. С. 679

Angliya, AQSh va Fransiya hukumatlarining Yaponiyaga hech qanday xalaqit bermasliklari, bu hududlarda Yaponiyaning 3-noyabrda Osiyoda “Yangi tartiblar o‘rnatish haqidagi deklaratsiyasi”ni qabul qilishlariga olib keladi⁵⁸.

Deklaratsiyaga ko‘ra, Xitoy shu vaqtgacha qo‘llagan har qanday siyosatidan voz kechishi, butun mamlakat hududida Yaponiya hokimiyati o‘rnatilishi kerak edi.

7-noyabr kuni yapon hukumati Angliyaga o‘zining rasmiy notasini yuboradi. Notaga ko‘ra, Guansi, Xubey, Xunan, Szyansi kabi provinsiyalarda fuqaro samolyotlari uchmasligi, vakillarning bu hududlarga kelishi xatarli ekanligi haqida ogohlantiriladi.

Shu bilan birga, AQSh ham 1938-yil bahorida o‘z qo‘shinlarini Shanxay va Tyanszindan olib chiqib ketadi. 22-dekabr kuni Konoe yangi bayonot bilan chiqib, yapon-xitoy muammosini hal qilishni, bu reja Sharqiy Osiyodagi “Yangicha tartiblar” asosida bo‘lishi kerakligi haqidagi loyihasi e‘lon qilinadi. Bu bayonotda tinchlikni ta‘minlash uchun yapon hukumatining talablari qo‘yiladi. Bu talablarga ko‘ra, 1) Manchjou-Go davlatini tan olish; 2) Yaponiya va Xitoy o‘rtasida kommunistik qarshi mudofaa xarakteridagi shartnoma tuzish; 3) Shimoliy Xitoy va ichki Mongoliya hududlarida yapon-xitoy hamkorligini yo‘lga qo‘yilishi kerak edi⁵⁹.

Xitoydan qadamma-qadam chet el monopoliyalari siqib chiqarila boshladi. Yaponiya vakillari AQSh, Angliya va Fransiya hukmron doiralari bilan olib borilgan muzokaralarda Yaponiya o‘z maqsadlarini tenglik shiori ostida hushyorlik bilan yashira olganlar.

⁵⁸ История дипломатии./Под редакцией Громыко А. Москва. 1959. С. 678

⁵⁹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 681

II bob. Ikkinchi jahon urushi arafasida Yaqin va O‘rta Sharqda xalqaro munosabatlar (1935-1939-yillar)

2.1. Yaqin va O‘rta Sharqda yirik davlatlar o‘zaro kurashi

Bu hududlar Buyuk Britaniyaning ta’sir doirasida edi. Sudanni Britaniya general-gubernatori boshqarar, Falastin, Transiordaniya va 1932-yilgacha Iroq ham Britaniya mandati ostida edi. Adandan o‘tadigan va Quvaytgacha bo‘lgan bo‘lgan Arabiston yarim orolining janubiy va sharqiy qismidagi knyazliklar va sultonliklar Millatlar Ligasi tomonidan Angliya mandatiga berilgan edi. Eronning deyarli janubiy qismi angliyaliklar neft kampaniyasiga kansessiyaga berilgan edi. bularning barchasi Angliyani Yaqin va O‘rta Sharqda hukmronlik qilishini ta’minlar edi. Angliyaning Kipr, Malta, Xayfe, Adan, Bahreyn va janubiy Iroqda Angliya o‘zining katta sonli harbiylari ushbu hududlarda hukmronliklarini ta’minlar edi. 30-yillar o‘rtalarida Angliya flotining katta qismi 144 kemasi O‘rta Yer dengizida joylashgan bo‘lib, ular Britaniya qudratini namoyish etish maqsadida doimo harbiy tayyorgarlikda turgan⁶⁰.

Angliyaning hududlardagi raqibi Fransiyaga Millatlar Ligasi tomonidan Suriya va Livan uchun mandat berilgan edi. Fransiya investitsiyasi esa Misrda ham o‘z kapitallariga ega edi. Misr iqtisodiga kiritilgan chet el sarmoyasi 150 mlrd frank bo‘lib, 40 mlrd franki esa fransuz sarmoyasi hisoblangan.

Iqtisodiy inqiroz bu hududlardagi ingliz-fransuz raqobatini kuchaytirgan. 30-yillardagi hududlardagi ingliz-fransuz raqobati yangi konkurentlarning kirib kelishi bilan kuchayadi. Bular italyan va yapon investitsiyasi edi.

Yaqin va O‘rta Sharqdagi asosiy raqobat vositasi bu eron va arab nefti edi. Bu yerdagi neft konlari aniqlangan neft zahirasining katta qismini tashkil etardi. Butun eron nefti ingliz kapitalistlari qo‘lida bo‘lib, bu “Anglo-eron neft kampaniyasida” Angliya hukumatining hal qiluvchi ovozga ega bo‘lishini

⁶⁰ История международных отношений. Основные этапы с древности до наших дней. Москва. Логос. 2007. С. 457

ta'minlar edi. "Iroq neft kompaniyasi" aksiyalari angliyalik (52%), fransuz (23,75%) va amerikalik (23,75%) monopoliyachilar orasida bo'lib olingan edi⁶¹.

30-yillar O'rta Sharq va arab nefti uchun kurashda asosiy rolni dollar diplomatiyasi o'ynay boshladi. Eron, Iroq va Arabiston nefti AQSh magnatlari ishtahasini qitiqlagan.

1931-yilda AQSh Ibn Saudni Najd va Hijozni unga qo'shilgan viloyatlar bilan birgalikda qiroli sifatida tan oladi. Bu qirollik "Najd va Hijoz bilan birgalikda viloyatlar" shu nom bilan 1932-yilgacha shu nom bilan atalgan⁶².

Olti yillik ayovsiz kurashdan so'ngra, 1934-yil dekabrda AQSh davlat departamenti qo'llab-quvvatlashi bilan "Standart oyl of Kaliforniya" kompaniyasi Bahreyn orollarida neft kansessiyasi huquqini qo'lga kiritadi. 1936-yili amerikaliklar Bahreyn orollarida Saudiya Arabistoni neftini qayta ishlash zavodini quradi. "Standart oyl of kompaniya" Ibn Saud hukumati bilan Arabiston yarim oroli sharqiy qismi va Saudiya Arabistoni shimoliy hududlaridagi 932 ming km² (mamlakat hududining 60,6% qismi) hududda neftni qidirib topishga kansessiya oladi. 1939-yil 1-mayda Ibn Saud va uning saroy a'yonlari Fors qo'ltig'idagi Ras-Tannura portidan Saudiya neftini ortgan birinchi amerikaliklarning birinchi tankerini kutib oladilar. Shu yili "Standart oyl of Kaliforniya", "Arabien standart oyl kompani", "Standart oyl oy Nyu-Jersi" va "Sokkoni vaakum" kompaniyalari birlashib "Arabien-Amerikan oyl kompani" (ARAMKO)ni tuzishadi. Bu kompaniyaga Saudiya Arabistoni hududining $\frac{3}{4}$ qismida neftni qidirib topish va qazib olish huquqi beriladi. Natijada bu kompaniya AQShning Yaqin Sharqdagi siyosatini belgilovchi kompaniyaga aylanadi.

Aslida AQShning ham bu yerdagi siyosati koloniyachilikdan boshqa narsa emasdi. Masalan, 1934-yil AQShning Misr hukumatiga bergan notasida o'zining asl maqsadini ochiq-oydin bayon etgan edi. Notaga ko'ra, XIX asr oxirida Aleksandriya hududi alohida munisipalitet bo'lganligi, hozirda bu yerda

⁶¹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 682

⁶² История международных отношений. Основные этапы с древности до наших дней. Москва. Логос. 2007. С. 89

yashayotgan amerikalik fuqarolar eksterritoriallik huquqiga ega bo'lishlari kerakligi ta'kidlangan⁶³.

Yangi jahon urushi arafasida fashistik davlatlarning Yaqin va O'rta Sharqqa kirish va muhim strategik mavqeni egallash uchun tayyorlana boshladilar. Gitlarning hokimiyat tepasiga kelishi bilan nemis diplomatik vakilligining Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlaridagi markazlari uchinchi reyxning josuslik va fitna markazlariga aylanadi. Gitlerchilar Yaqin va O'rta Sharqni bosib olib, Afrika va Osiyoda yirik mustamlaka tizimini vujudga keltirishga harakat qilayotgan edilar.

Yaqin Sharq nefti Germaniyani AQSh, Fransiya va Angliyadan kam qiziqmagan. 1939-yil 10-avgust kuni Gering Dalerus bilan uchrashuvda kommunistik xavfdan ogohlantirib, iqtisodiy manfaatlar yo'lida Yaqin sharq neftiga da'vogarlikni ochiqdan-ochiq aytgan edi.

Bu hududlarning bozorlari ham so'nggi uch yil davomida jahon savdosida muhim o'rin egallagan (masalan, 1938-yil Eron va Turkiyaga 416 mln dollarlik mahsulot keltirilgan bo'lsa, o'sha yili Hindiston va Birmaga 370 mln dollarlik, Xitoyga esa – 360 mln dollarlik mahsulot keltirilgan). Bunday bozor nemis, italyan va yapon monopoliyachilarini o'ziga tortmasdan qolmagan⁶⁴.

1933-1937-yillarda Misr, Flastin, Suriya, Eron va Iroqqa Germaniya eksporti 81,5 mlndan 250 mln reyxsmarkaga yetadi; 1937-yili Germaniyaga qilingan eksportning 14%ini Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari hissaiga to'g'ri kelgan bo'lsa, shu mamlakatlar importining 18%i Germaniya hissasiga to'g'ri kelgan. Germaniya bu hududlarda Angliya va Fransiyaning yo'qotgan mavqelaridan foydalanib, savdo vositasida o'zining mavqeini mustahkamlay boshladi⁶⁵.

Urushdan oldingi yillarda Yaqin va O'rta Sharqda nemis banklari, savdo firmalari va OAVlarining va milliy ishchi partiyasining ko'plab vakillari josuslik qilganlar (Suriyaning o'zida 2 ming nemis fuqarolari yashar edi). Falastinda nemis mustamlakachilari katta yer uchastkalariga ega edilar⁶⁶.

⁶³ История дипломатии. Москва. 1959. С. 684

⁶⁴ Сиполс В.Я. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. М. 1971. С. 147

⁶⁵ История дипломатии. Москва. 1959. С. 685

⁶⁶ Ўша асар. С. 685

Germaniya va Italiya monopoliyachilari hududdagi o‘z maqsadlarini amalga oshirish uchun milliy-ozodlik kurashidan foydalanishga ham harakat qilganlar.

Germaniya arab mamlakalarini o‘ziga tortish uchun Millatlar Ligasida o‘zining a‘zolidan foydalanishga harakat qilgan. Germaniya Mandat komissiyasidagi vakili Ruppel vositasida Suriya, Livan va Falastindagi fransuz siyosatini tanqid qilgan. Bu hududlarga nemis elchisini sayyohati fransuz elchisining qarshi chiqishiga sabab bo‘lgan. Shuning uchun Germaniyaning Bayrutdagi konsuli bu safar maqsadini tushuntirish uchun kommyunike⁶⁷ berishga majbur bo‘lgan.

Germaniya arab mamlakatlarida Angliya va Fransiya qarshi kurashda bu hududlarda yangi shakllanayotgan milliy guruhlardan foydalanishga harakat qilgan. Masalan, “Yosh misrliklar”, “Suriya milliy-sotsialistik partiyasi”dan foydalanib, ular orasida josuslar va diversantlarni tayyorlay boshladi.

Italiya hukumati esa Misr va Sudan bilan birgalikda butun Shimoliy Afrikani, Arabiston yarim oroli, Turkiyaning janubiy hududlari va Suriyani bosib olishga harakat qilganlar.

1937-yil martida Mussolini Vilgelem II ga o‘xshab, Sharqqa safari chog‘ida o‘zini musulmonlar himoyachisi deb e‘lon qiladi. “Popolo d’Italiya” gazetasi musulmon olamida doimo yetakchi bo‘lishi kerakligi, bu yetakchilikni Muhammad (s.a.v.) dan so‘ngra, Usmoniylar o‘ynaganligi, kamolchilar inqilobidan so‘ngra bunday yetakchilikni tugatilganligini va o‘zining bunday yetakchilikni egallashi mumkinligi haqida da’vo qiladi.

Germaniya OAVlari Mussolinini O‘rta Yer dengizida hal qiluvchi aksiyalarni amalga oshirishga gij-gijlagan. Mussolinining musulmon olamida yetakchilik qilishga urinishini Italiyaning Dunay havzasi va Bolqondagi harakatini Avstriya va Vengriyaga dushmanlik kayfiyatiga aylantirishga harakat qilgan.

⁶⁷ Коммюнике - коммюнике, баённома, баёнот

30-yillarda imperialist davlatlari o'rtasidagi raqobatga anglo-yapon munosabatlarining yomonlashuvi ham qo'shiladi. Demping⁶⁸ usulidan foydalangan yapon monopoliyachilari 20-yillar oxiri – 30-yillar boshlarida yaqin sharq bozorlariga turli mahsulotlarni (tekstil, metall mahsulotlari va boshqalar) arzon baholarda taklif etganlar. 1922-yildan 1932-yilgacha bo'lgan 10 yil davomida Misrga yapon mahsuloti eksporti deyarli to'rt barobar oshib, urusholdi yillarida ham to'xtamasdan o'sib borgan. Yaponiyaning paxta importini 37%ni Misr paxtasi tashkil etgan. Yaponiyada “Misr-Yaponiya tijorat assotsiatsiyasi” tuzilgan.

Misr bozoriga yaponlarning kirib kelishi Angliyaning qattiq qarshiligiga duch keladi. Yaponlarning Misrga savdo shartnomalarini tuzish uchun kelgan delegatsiyasi angliyaliklarning qarshiligi tufayli boshi berk ko'chaga kirib qoladi. 1936-yil iyul oyida yapon vakili Kosama Misr moliya vaziriga to'xtab qolgan muzokaralarni davom ettirishni taklif qiladi. Misr tomoni taklifni rad etadi. Muzokaralar rad etilganidan ikki kun keyin Misrga kiritiladigan mahsulotlarga boj narxi oshiriladi.

Sharqqa yapon ekspansiyasi nafaqat angliyaliklarni, balki italyanlarni ham xavotirga soladi. 1935-yil boshida Rimdagi yapon elchisi Sugimura italyanlar Efiopiyadagi harakatlarida yaponlarning manfaatlarini hisobga olishiga umid bildiradi⁶⁹.

Angliyalik va fransuz kolonistlarini Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlaridagi maqsadlari Sovet Ittifoqiga qarshi izolyatsiyani tashkil etish edi. Ingliz va fransuz diplomatiyasi Turkiya, Eron va Afg'onistonda SSSRga qarshi kayfiyatni kuchaytirishga harakat qilayotgan edi. Shuning uchun ular arab davlatlarining SSSR bilan diplomatik munosabatlar o'rnatilishiga qarshilik qilayotgan edi. Fransuz hukumati SSSRning Bayrutdagi savdo byurosini yopgan edi. Angliya hukumati buyrug'i bilan Falastindan ARKOS va “Russoturk” vakillari chiqarib yuboriladi, Misrda esa paxtani to'g'ridan-to'g'ri sotib olish bekor qilinib, paxta

⁶⁸ Демпинг - демпинг (чет эл бозорларида молни арзон сотиш).

⁶⁹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 686

Liverpul birjasi orqali otib olinadigan bo‘ldi. Aleksandriya savdo palatasi va komissiyasining SSSR bilan paxta savdosi haqidagi murojaati ko‘p marotaba Misr senatida muhokamaga qo‘yilgan⁷⁰.

Shu davrda Italiyaning Efiopiyaga agressiyasi arab mamlakatlarini jahon urushi yoqasiga keltiradi. Italiyaning janubiy-g‘arbiy Turkiyaga hududlariga yaqin joydagi Dodekanos orollarida jangovar holatning vujudga keltirishi Suriya va Kilikiyadagi manfaatlarga xavf soladi, 1939-yil aprelda Albaniyani bosib olinishi esa Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlari aholisi uchun urush xavfini yanada kuchaytiradi⁷¹.

1930-yil 30-iyun kuni Londonda Gemfris va Nuri Said o‘rtasida tuzilgan do‘stlik va ittifoq shartnomasiga ko‘ra Britaniyaning Iroq ustidan hukmronligi ta‘minlandi. Shartnoma Iroqning Millatlar Ligasiga qabul qilingan 1932-yilda kuchga kirib, unga ko‘ra, davlatlar o‘rtasida “...tomonlar o‘rtasida abadiy do‘stlik, mustahkam ittifoq, samimiy munosabatlar va tashqi siyosat masalasida ochiq konsultatsiyalar” bo‘lishi ta‘kidlangan edi. Shartnomaga ko‘ra, Angliya Iroq hududida erkin harakat qilishini ta‘minlash maqsadida ikkita harbiy-havo bazalariga ega bo‘lishiga kelishilgan. Iroq qo‘shini to‘liq Angliya nazorati ostida bo‘lib, iroqlik ofitserlar faqatgina Angliyadagina ta‘lim olishlari, Iroq hukumati chet elliklardan xizmat uchun faqatgina angliyalik amaldorlariniginigina taklif etishlari mumkin edi. Shartnomaga yangi nota qo‘shilib, unga ko‘ra, Bag‘doddagi Britan elchisi Iroqdagi butun elchiliklarga boshchilik qilishi kerak edi.

1934-yil 11-fevral kuni 15 yil davom etgan anglo-yaman muzokaralaridan so‘ng poytaxt Sanada o‘zaro do‘stlik va hamkorlik to‘g‘risidagi shartnoma tuzilgan. 1930-yil fevralda Fors qo‘ltig‘idagi Angliya kreyseri “Neark”da Britaniya oliy komissari Gemfris vositachiligida Ibn Saud va Iroq qiroli Faysal bilan o‘rtadagi dushmanlikni tugatish va diplomatik vakillarni almashish haqida muzokaralar olib boradi. Har ikki tomoni chegaralardagi muammoni bartaraf

⁷⁰ Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. 4-ое издание. М. 1987. С. 159

⁷¹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 688

etish va Angliya arbitrajiga taqdim etish uchun aralash chegara komissiyasini tuzishga kelishadilar⁷².

Angliyaning arab mamlakatlari yetakchilari bilan shartnomalari tuzishi asosan harbiylar vositachiligida olib borilgan. Bunday muzokaralarga Angliyadan general Kleyton, podpolkovnik Gemfris, Jekoba, O'Rillilar olib borganlar.

Razvedka xizmatlaridan foydalanish Angliyani Sharqdagi diplomatiyasini ko'rsatadigan xarakterli belgi edi. Bunday xavfli figuralardan biri, Iroq davlati siyosiy arbobi va diplomati Nuri Said bo'lib, u bir necha marta premer-ministr va tashqi ishlar vaziri lavozimlarida faoliyat ko'rsatgan edi. Birinchi jahon urushi yillarida u Angliya razvedkasining xizmatlarini bajargan. Britaniya rejalarini hayotga kechirish uchun Nuri Said 1930-yilda Iroq hukumati nomidan anglo-iroq shartnomasini tayyorlaydi va imzolaydi, 1931-yilda esa London homiyligidagi panarab federatsiyasini tuzish tashabbusi bilan chiqadi. 1931-yil aprelda Nuri Said Ibn Saudning o'g'li amir Faysal bilan do'stlik va yaxshi qo'shnichilik shartnomasini tuzadi. Lekin Ibn Saud ikki davlatning arab federatsiyasi sifatida birlashishi haqidagi taklifini rad etadi. 1935-yili Nuri Said Eron bilan eron-iroq chegaralari haqida muzokaralar olib boradi va 1936-yili Iroq-Saudiya Arabistoni o'rtasidagi do'stlik shartnomasini imzolaydi. 1936-1939-yillarda Nuri Said Falastin Oliy arab qo'mitasi bilan Angliya o'rtasidagi muzokaralarga boshchilik qilib, Angliya shartlari asosida arab liderlarini Falastinni bo'lish haqidagi rejalarini amalga oshirishga uringan⁷³.

Ikkinchi jahon urushi arafasida G'arb davlatlari Arabiston yarim orolida hukmronlikni davom ettirayotgan edilar. Lekin arab mamlakatlarida milliy-ozodlik kurashi o'sib bora boshladi. Bunga Turkiyadagi kamolchilarning g'alabalari, Misr va Iroqdagi qo'zg'olonlar, Suriya va Falastin xalqlarining

⁷² Белецкий В.Н. За столом переговоров: обсуждение германских дел на послевоенных международных совещаниях и встречах. М. 1979. С. 189

⁷³ История дипломатии. Москва. 1959. С. 689

mandat tizimiga qarshi milliy kurashi ta'ir ko'rsatgan. Liviyada ham italyan-nemis mustamlakachilariga qarshi kurash davom etgan⁷⁴.

30-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi bu hududlardagi mustamlakachilar va mahalliy xalqlar o'rtasidagi qarama-qarshilikni yanada kuchaytiradi.

1935-yil noyabr-dekabr oylarida Misrni britan mustamlakachilarga qarshi qo'zg'olonlar qamrab oladi. 1936-yil yanvar-fevral oylarida Suriya va Livanda fransuz mutamlakachilariga qarshi kurashlar boshlanadi. 1936-yil aprel oyida esa Falastinda arab xalqlarining qo'zg'oloni boshlanadi. 1936-yil oktyabr oyida Iroqda milliy ofitserlar Angliya hukmronligiga qarshi davlat to'ntarishini amalga oshiradilar. Shu bilan birga, 1936-yil noyabr oyida Marokkoda, 1936-yil oxiri – 1937-yil boshlarida Jazoir va Tunisda ham ozodlik kurashi boshlanadi.

30-yillarning o'rtalaridagi arab xalqlarining ozodlik kurashlari bu hududlardagi xalqaro munosabatlarga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu imperialistik davlatlarning bu hududlarda olib borayotgan diplomatiyasida biroz tanaffus qilib, taktikalarini o'zgartirish va bir qancha yon berishlarga majbur qiladi.

1936-yil 2-aprel kuni Bag'dodda Iroq va Saudiya Arabistoni o'rtasida arab qardsholigi haqida shartnoma tuzilib, unga butun arab davlatlari qo'shilishi mumkinligi e'lon qilinadi. 1937-yil 20-aprel kuni bu shartnomaga Yaman qo'shiladi. 1936-yil noyabrda Misr va Saudiya o'rtasida oxirgi o'n yillikdagi bahsli masalalar haqida shartnoma tuzilib, o'zaro diplomatik munosabatlar haqida kelishib olinadi. 1937-yil may oyida Iroq va Suriya o'rtasida yaxshi qo'shnihilik shartnomasi tuziladi. Davlatlar o'rtasida diplomatik va konsullik o'rnatilib, mustamlakachi mamlakatlar tomonidan o'rnatilgan to'siqlar olib tashlanadi. Transiordaniyadagi hududlar mandat tizimiga muvofiq, qo'shni davlatlarda faqatgina konsullik vakilligi bilan cheklanishi kerak edi. Bu tizim mandat tizimi o'rnatilganidan 12 yil keyingina buziladi.

Bu shartnoma arab davlatlari o'rtasida do'stlik rishtalarini bog'lagandek bo'lib ko'rinsa-da, aslida angliyalklar manfaati hisobga olingan edi.

⁷⁴ Ўша асар. С. 689

2.2. G‘arb davlatlarining Misr, Suriya, Livan va Falastindagi diplomatik kurashi

Yaponlarning Xitoyga, Italiyaning Efiopiyaga agressiyasi natijasida Buyuk Britaniya kommunikativ tizimiga zarar keltiradi. Angliya diplomatiyasining vazifasi bunga qarshi Misrdagi mavqeini mustahkamlashi kerak edi.

Misr 1922-yili rasman “mustaqillik”ni qo‘lga kiritgan bo‘lsa-da, mamlakatda angliyaliklar okkupatsiyasi davom etayotgan edi; Misr tashqi siyosati Qohiradagi britan oliy komissari nazorati ostida edi; Angliya va Misr o‘rtasidagi munosabatlar Kerzon va Allenbi tomonidan o‘rnatilgan qoida bo‘yicha davom etayotgan bo‘lib, u misrliklarni angliyaliklar uchun tarafdorga aylantirishi kerak edi. Sudan esa XIX asr oxiridayoq Britaniya qo‘riqxonasiga aylantirilgan edi. 1922-yili Kerzon va Allenbi tomonidan tuzilgan “Misrdagi yangi vaziyat”ga ko‘ra, reja Britaniyaning “Misr uchun Monro doktrinasi” edi⁷⁵.

Misrda Angliya protektoratiga qarshi kayfiyatning kuchayishi Britaniyaning bu davlatni o‘ziga qaramligini davom ettirish uchun yangi loyihalar tuzishga undagan. Misr va Sudan ustidan protektorat o‘rnatish Nil vohasidagi hukmronlikni ta’minlar edi.

Angliya tomonidan taklif etilgan barcha shartnomalarda Misrda angliyaliklar harbiy kuchlarini saqlash va barcha portlardan, aerodrom va boshqa vositalaridan o‘z mavqelarini mustahkamlashdan foydalanish nazarda tutilgan edi. Lekin munosabatlarda shartnoma tuzilgandan so‘ng bu hududda qancha harbiy saqlanishi va qancha muddat qolishi haqida hech nima deyilmagan. Angliya aerodromlar, qurollar va harbiy anjomlar uchun yer osti omborlari, strategik yo‘llar, aloqa liniyalari qurila boshlanadi.

O‘z navbatida misrlik davlat rahbarlari inglizlarning og‘ir ahvolidan foydalanib, Angliyaning yon berishini hohlar edilar. 1935-yilning oxirida besh partiya vakillaridan iborat delegatsiya Kohiradagi britaniyaliklar komissari Lempson huzuriga borib, “Misrliklar manfaatlari asosida”gi shartnoma tuzishni

⁷⁵ История дипломатии. Москва. 1959. С. 690.

taklif etadilar. Memorandumda Misrni Millatlar Ligasiga qabul qilinishiga, o‘z qo‘shiniga ega bo‘lishga qarshilik qiladigan barcha to‘siqlar olib tashlanishi talab qilingan edi⁷⁶.

Bunday taklifni qabul qilinishi aqlsizlik deb hisoblangan. 1935-yil 31-dekabr kuni Idendan kelgan telegammada muzokaralarga kirishish vaqti emas deb ko‘rsatiladi. Natijada misrliklarda norozilik kayfiyati kuchayib, namoyishlar boshlanadi, politsiya esa namoyishchilarga qarshi qurol ishlatadi.

Bunday noroziliklardan so‘ng Angliya hukumati ba’zi bir yon berishlarga majbur bo‘ladi. Dastlab Angliya hukumati harbiy masala haqidagi muzokarlarni boshlashni taklif etadi.

1936-yil 13-fevralda Kohirada Angliya hukumati bilan shartnoma tuzish uchun Naxas posho boshchiligida vakillarga shartnoma tuzish haqidagi qirol yorlig‘i e‘lon qilinadi.

2-mart kuni rasmiy muzokaralar boshlanib, 12-avgustgacha davom etadi. 1936-yil 26-avgust kuni anglo-misr shartnomasi tuziladi⁷⁷.

Shartnomada Misrni Angliya qurolli kuchlari tomonidan okkupatsiya qilinishini to‘xtatish, Angliya va Misr o‘rtasida elchilik darajasidagi munosabatlarni o‘rnatish, misrliklarning angliyaliklardan mamlakatni Millatlar Ligasiga qabul qilinishi haqidagi iltimosini qondirish, Angliya va Misr o‘rtasida ittifoqchilik aloqalarini o‘rnatish ko‘zda tutilgan edi. Shartnomada Misrni Suvaysh kanali xavfsizligi va navigatsiyasini saqlash imkoniyati yaratilgunga qadar 20 yil muddatda 10 ming kishilik qo‘shin va aviatsiya saqlash zarurligi ko‘rsatilgan edi.

Shartnoma Misrda angliyaliklar harbiy kuchlarini joylashtirish va moliyaviy jihatdan ancha foydali bo‘lgan. Misr hukumati o‘z mablag‘i hisobidan strategik yo‘llarni qurish, aerodoromlarni britaniya manfaatiga moslash, Suvaysh kanali havzasida angliyaliklar harbiylar uchun quriladigan kazarmalarni 4/5 qismini

⁷⁶ История дипломатии. Москва. 1959. С. 691

⁷⁷ Язьков У.Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время 1918-1945. М., 2000. С. 189

moliyalashtirish majburiyatini oladi. Misrga G'arbiy Sahroni tekshirish uchun harbiylardan iborat angliyaliklar missiyasi taklif etiladi⁷⁸.

Shartnomaning 11-moddasi alohida ahamiyatga ega bo'lib, unga ko'ra, Sudanda 1925-yil o'rnatilgan bir tomonlama tartib bekor qilinib, kondominium⁷⁹ o'rnatiladi. Shartnomaga ko'ra, Sudan general-gubernatori angliyaliklar tomonidan tayinlanish tartibi joriy etiladi. Shartnoma oldingi Oliy komissar sifatini hech ham o'zgartirmadi. Misr Angliya okkupatsiyasi ostida qolaverdi.

1932-yildagi angliya-iroq shartnomasi Suriyadagi ahvolga ham ta'sir ko'rsatadi. Shartnoma bir qancha cheklashlar bilan qabul qilingan bo'lmasin, u Iroqni Millatlar Ligasiga qabul qilinishiga sabab bo'ladi. Bunday sharoit haqida Suriya vakillari faqatgina orzu qilishlari mumkin edi.

Mamlakatdagi vaziyat murakkablashib, 1933-yil 16-noyabrda fransuz vakili de Martel va Suriya bosh vaziri Xaqqi al-A'zam o'rtasida shartnoma tuziladi. Shartnomaga ko'ra, Suriya rasman mustaqil deb hisoblansa-da, amalda fransuz hukmronligi saqlanib qoladi.

Suriya parlamenti shartnomani ratifikatsiya qilishni rad etgach, de Martel muzokaralar tugashini kutib turmadan uni tarqatib, shartnomani qaytarib, Suriyada status quo⁸⁰ taribi o'rnatilganligini e'lon qiladi.

1936-yil boshida Suriyaning barcha qismida siyosiy namoyishlar boshlanib, 6 hafta davom etadi. De Martel to'xtab qolgan muzokaralarni davom ettirishga majbur bo'ladi va 1936-yil 1-martda Bayrutda frank-suriya shartnomasi tuziladi.

Bu shartnoma quyidagi punktlardan iborat edi:

1. Suriya delegatsiyasi shartnoma tuzish maqsadida tezlik bilan Parijga jo'nashi kerak;

2. Shartnoma Suriya uchun anglo-iroq shartnomasiga ko'ra Iroqqa berilgan imkoniyatlardan kam bo'lmagan imkoniyatlar berilishi kerak edi;

⁷⁸ История дипломатии. Москва. 1959. С. 692

⁷⁹ Кондоминиум - кондоминиум (бир хууднинг бир неча давлат томонидан биргаликда тасарруф қилиниши, бошқарилиши).

⁸⁰ status quo – мандат тизимининг лотинчада номланиши

3. Fransiya kam sonli etnik xalqlar manfaati bilan hisoblashilgan taqdirda Suriyaning butunligiga qarshilik qilmaydi;

4. Namoyishlar to'xtatiladi, amnistiya e'lon qilinadi, konstitutsion va parlament tartib o'rnatiladi⁸¹.

Frank-suriya muzokaralari 31-martda boshlanib, sentyabrgacha davom etadi. Shartnomaga ko'ra uch yil muddatda mandat tizimi bekor qilinishi va Suriyani Millatlar Ligasiga qabul qilinishi bilan tugashi kerak edi. Alaviylar yashaydigan hududlar Jebel-Druz va Latakiya birlashtirilishi kerak edi. Fransiya hukumati Suriya va Livan manfaatlariga (bojxona, aloqa va valyuta) qarshilik qilmaydigan bo'ladi. Fransiya Suriyaning okkupatsion tartiblar uchun to'laydigan kompensatsiyalaridan voz kechadi. Okkupatsiya tartibi noma'lum vaqtga chegaralanadi, Fransiya hududda fransuz harbiylari harakatini muvofiqlashtirish uchun ikkita harbiy-havo bazasini saqlab qolish huquqini oladi. Suriya armiyasi fransuzlarning o'quv missiyasi rahbarligi ostida qoladi. Besh yil muddatga Jebel-Druz va Latakiyada fransuz harbiylari saqlanib qoladi.

1936-yil 22-dekabrda frank-suriya shartnomai imzolanadi va 27 dekabr kuni Suriya parlamentida ratifikatsiya qilinadi. Lekin Fransiya hukumati reaksiyon guruhlarning tazyiqi ostida shartnomani ratifikatsiya qilinishini orqaga suradi va 1939-yil yanvarida shartnoma rad qilinadi.

Livanda esa mamlakatning fransuz hukumatiga oidligi haqidagi shartlar Suriyadagidan farq qilar edi.

1932-1934-yillarda parlament hayoti bekor qilinib, u faqatgina 1934-yil yanvar oyidagina fransuzlar unga ruxsat berishadi. Livan parlamenti 25 kishidan iborat bo'lib, uning yettitasi fransuz oliy komissari tomonidan tayinlanar edi.

Livan parlamenti fransuz hukumatidan frank-livan shartnomasi tuzilishini talab qila boshladilar. 1936-yil oktyabrda ikki tomonlama muzokaralar boshlanib, 13-noyabrda 4 kundan keyin Livan parlamentida ratifikatsiya qilingan shartnomani tuzish bilan tugallanadi. Shartnomaga ko'ra, Livan mustaqil davlat sifatida tan olinishi, mandat tizimini bekor qilinishi, 3 yildan

⁸¹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 693-694

keyin Livan Millatlar Ligasiga qabul qilinishi kerak edi. Shu bilan birga mamlakatda fransuz qo‘shinlarini saqlanib qolishi, aerodrom hamda dengiz bazalari, moliya, tashqi aloqalar idoralari va xavfsizlik organlari fransuzlar nazorati ostida qolishi kerak edi⁸².

Lekin bunday manfaatli shartnoma ham fransuzlarni qoniqtirmagan. Shuning uchun shartnoma fransuz parlamentida ratifikatsiya qilinmagan.

Ikkinchi jahon urushi oldidan Falastin masalasida mustamlakachi davlatlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklari va xalqning mustaqillik uchun kurashi kuchayadi. Angliya hukumati Falastindan yahudiylar bazasini barpo etish orqali o‘ziga tayanch yaratish va Iroqdagi milliy-ozodlik kurashiga qarshi Misr va Iroq arablari o‘rtasida sion devori barpo etish maqsadida foydalanishga qaror qiladi. Birinchi jahon urushidan keyin Angliya Falastinda arablar va yahudiy immigrantlari o‘rtasida qarama-qarshilikni kuchaytirishga harakat qilgan. Britaniya hukumati yahudiylarni Falastinda yerlar egallashlari siyosatini qo‘llab-quvvatlagan. Falastinda 1922-yili 84 ming bo‘lgan yahudiylar jamoasi 1937-yilda 460 mingga yetadi. 1916-yili Falastinda yahudiylarga tegishli yerlar 42,1 ming gektar bo‘lsa, u 1927-yili yahudiylarga tegishli haydaladigan yerlar 90,3 ming gektarga, 1936-yilda esa 139,4 ming gektar eng yaxshi yerlar yahudiylarga tegishli edi⁸³.

Mustamlakachi hukumat hududdagi mahalliy boshqaruvdagi asosiy o‘rinlarga yahudiylarni qo‘ygan. O‘z navbatida sion liderlari britaniya siyosatini qo‘llab-quvvatlaganlar.

Falastin masalasida nafaqat angliyaliklar, balki AQSh hukumati ham muqaddas yerda o‘z mavqeini mustahkamlash maqsadida foydalanishga qaror qiladi. Bu mahalliy aholi noroziligini uyg‘otmasdan qolmagan.

1929-1933-yillarda arablarning Britaniya hukmronligiga qarshi qo‘zg‘olonlari shafqatsizlik bilan bostiriladi, lekin 1936-yili butun arab mamlakatlari qo‘llab-quvvatlagan yangi qo‘zg‘olonlar boshlanadi. Angliya

⁸² Сиполс В.Я. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. М. 1971. С. 149

⁸³ История дипломатии. Москва. 1959. С. 695.

hukumati bunga qarshi yangi manevrlar olishga majbur bo‘ladi. Falastinga lord Pila boshchiligidagi maxsus qirollik komissiyasi jo‘natilib, unga “...vaziyatni tekshirish va bu haqida tavsiyalar berish” topshiriladi. Komissiya 1936-yil 15-noyabrda Falastinga keladi. 1937-yil 15-yanvarda Londonga qaytib, iyul oyida bu masala haqidagi “Pila loyihasi”ni taqdim etadi.

“Pila loyihasi” nafaqat arablarni, balki yahudiylarning ham noroziligini uyg‘otadi. Loyihaga ko‘ra, Falastinda angliyaliklar hukmronligini saqlagan holda uni har xil xalqaro statusga ega bo‘lgan ch qismga bo‘lib yuborish ko‘zda tutilgan edi: angliyaliklar, yahudiylar va arablarga. Qirollik komissiyasi Ierusalim, Vifleem, qulay bo‘lgan Nazaret va Galileyni angliyaliklar nazorati ostida qoldirishni taklif etgan. Loyiha Angliya hisobiga Yaqin Sharqda o‘z mavqelarini mustahkamlab olishni istagan Yevropa davlatlari ham norozilik bildiradilar. Bunga hatto Vatikan ma‘muriyati ham norozilik bildirib, Falastinda dunyoviy emas, balki diniy davlat tuzish kerakligini ta‘kidlagan. Shu bilan birga komissiya “aholi almashish”ni ham taklif etib, unga ko‘ra, 250 ming arabni Transioradniyaga ko‘chirish ko‘zda tutilgan edi⁸⁴.

Arablar diqqatini boshqa narsaga jalb etish maqsadida, angliyaliklar arab manbalari asosidagi boshqa bir loyihani taqdim etadilar. 1937-yil iyun oyida Angliya OAVi Misr shahzodasi Muhammad Ali regentlik kengashi Angliya hukumatiga bergan taqdimnomasini nashr qiladi. Unga ko‘ra, Falastin va Suriyani bir davlatga birlashtirish (“Suriyani Falastinga qaytarish”) talab qilingan edi.

Bunga qarshi arablarning qo‘zg‘olonlari qaytadan boshlanadi. Angliya hukumati 1938-yil aprelda ko‘plab qonli to‘qnashuvlardan keyin Falastinga mustamlakachilar tizimini qayta o‘rnatish uchun Vudxed boshchiligidagi komissiyani jo‘natadi.

1938-yil oktyabr Kohirada to‘plangan arab parlamentlari kongressida “Pila loyihasi” va Vudxed komissiyasi muhokama qilinadi. Angliya hukumati Falastindagi mandat tizimi o‘z davrini tugatganligini, masalani Londonda “doira

⁸⁴ История дипломатии. Москва. 1959. С. 696.

stoli”da muhokama qilish haqidagi taklifni qabul qilish haqida bayonot berishga majbur bo‘ladi. Konferensiyaga Falastindagi siyosiy partiyalar, Misr, Saudiya Arabistoni, Yaman, Transiordaniyadan vakillar qatnashadilar. Shu bilan birgalikda konferensiyaga Yahudiylar jamoasi vakillari ham qatnashish uchun keladilar. Lekin arab davlatlari vakillari yahudiylar bilan bir stolda o‘tirishni rad qiladilar, aks holda konferensiyani tark etishlarini ma’lum qiladilar. Angliya hukumati muzokaralarni arablar va yahudiylar bilan alohida-alohida olib borishni taklif qiladi. Bunday holatda Angliya tomoni rejai muvaffaqiyatga erishadigan bo‘lsa, Falastinda yana bir o‘n yilga mandat tizimida o‘tish davrini cho‘zishni mo‘ljallagan edi. Shu bilan birgalikda Angliya loyihasida Falastinda angliyaliklar qo‘shini va harbiy bazalarini saqlab qolish ko‘zda tutilgan edi⁸⁵.

Arablar bu loyihani darhol rad etib, Falastinni mustaqilligini e’lon qilishni talab qiladilar. Yahudiylar ham arab-yahudiy davlati tuzish loyihasini va Falastinga yahudiylar kelishini cheklashni rad etadilar. Londondagi “doira stoli” konferensiyasi angliyaliklar maqsalariga mos ravishda hech qanday natijasiz tugadi.

⁸⁵ История дипломатии. Москва. 1959. С. 696

2.3. 30-yillarda G‘arb davlatlarining Turkiya, Eron va Afg‘onistonda diplomatik kurashi

30-yillarda Turkiya masalasi G‘arb davlatlari uchun ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Otaturk mustaqil tashqi siyosatda ko‘proq Sovet Ittifoqiga tayangan. Bu ittifoqchilik Turkiyaning milliy-ozodlik kurashi davrida shakllangan edi. Lekin keyinchalik mamlakatning milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda asta-sekinlik bilan G‘arb davlatlariga yaqinlashish boshlanadi.

Otaturkni mustaqil tashqi siyosat olib borishidan G‘arb davlatlari cho‘chiy boshladilar. Chunki Turkiya namunasi Sharq davlatlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin edi. 30-yillar boshlariga kelganda Turkiyaga nisbatan tazyiiq siyosati o‘zgaradi. Masalaga hudud da’vosi bilan Italiya qo‘shiladi. 1928-yildagi Italiya-Turkiya o‘rtasida tuzilgan do‘stlik haqidagi shartnomaga qaramasdan, turk hududlariga 20 km masofada Italiyaning Dodekanos arxipelagini bosib olishi va Rodos orolida harbiy bazasini qurishi Turkiyaning tashqi ahvolini biroz murakkablashtiradi. Bundan tashqari, Turkiyaning xalqaro ahvolini Bolqon va Yaqin Sharqdagi Germaniya ekspansiyasi ham og‘irlashtirgan.

Komprador burjuaziya ta’siri ostida va jahon iqtisodiy inqirozi natijasida Turkiyaning yirik davlatlar bilan iqtisodiy va siyosiy munosabatlari kengayadi. 1930-yili turk diplomatiyasi birinchi marta Mosul masalasida Angliyaga yon beradi. Shu bilan birgalikda, Turkiyaning Fransiya va ayniqsa Germaniya bilan munosabatlari faollashadi. 1930-yil fevralda do‘stlik va arbitraj⁸⁶ haqida frank-turk shartnomasi, shu yilning may oyida german-turk savdo shartnomasi tuziladi.

G‘arbdan xavfni kamaytirish maqsadida Turkiya Yunoniston bilan munosabatlarini muvofiqlashtiradi. 1930-yil oktyabrda Yunoniston va Turkiya o‘rtasida do‘stlik, betaraflik va arbitraj hamda savdo va harbiy dengiz flotidagi qurolli kuchlarida raqobat qilmaslik haqidagi shartnoma tuziladi. 1933-yili

⁸⁶ Арбитраж - арбитраж (судсиз ҳал этиладиган даъво-жанжалларни бартараф қилувчи ва томонларни келиштирувчи орган).

Anqarada tashqi hujumga qarshi o‘zaro chegara kafolati haqidagi yunon-turk shartnomasi tuziladi. Keyingi yil fevral oyida Turkiya Bolqon Antantasi ittifoqchisiga aylanadi. Turkiya Italiyaning Efiopiyani bosib olganligini tan oladi, Bolqonda esa Italiyaning Yugoslaviya qirolligi ustidan hukmronligini tan olgan aksiyalar ishtirokchisi bo‘ldi⁸⁷.

Turkiya hukumati SSSRning janubiy hududlarida Angliya ta’siri ostida “Yaqin Sharq Antantasi” nomidagi bilan janubiy davlatlar guruhida faol rol o‘ynadi. Yangi ittifoq 1937-yil 8-iyul kuni Eron shohining Tehrondagi Sadaobod saroyida imzolanadi. Shartnoma bilan birgalikda ittifoqning doimiy qarorgohi ham tayinlanadi. Sadaobod shartnomasiga qo‘shilgan to‘rtinchi davlat Afg‘oniston bo‘ladi. Sadaobod pakti Yaqin Sharqda deyarli hech qanday rol o‘ynamadi.

Germaniya Veymar respublikasi davridayoq Turkiya harbiylari doirasida keng o‘rin olishga harakat qilgan edi. Versal shartnomasi tuzilganidan keyin nemislar o‘zlarining harbiy va boshqa mutaxassislarini turli nom ostida Turkiyaga jo‘nata boshladilar. Gitlerning hokimiyat kelishi vaqtida Turkiyada Germaniyaga moyil guruhlar shakllangan edi. 1935-yil Turkiyaning og‘ir ahvolidan foydalangan Germaniya turk hukumatini kliring⁸⁸ shaklidagi shartnoma bilan o‘ziga bog‘laydi. Natijada Turkiyaga nemis sanoat mahsulotlari keltirilishi va bu yerdan strategik xom ashyolar olib ketilishi kuchayadi. Ikkinchi jahon urushi arafasida Turkiya tashqi savdosining yarmidan ko‘pi nemislar hissasiga to‘g‘ri kelar edi. Germaniya Turkiyaning tog‘-kon sanoatini zayomlar⁸⁹ va kreditlar bilan ta’minladi. 1938-yili Germaniyaga Turkiyaga bergan zayomi 87 mln liraga yetib, tashqi qarzning 48%ini tashkil etgan. Turkiyani yanada o‘ziga tob‘e etish maqsadida Berlin kreditlar berishni

⁸⁷ История дипломатии. Москва. 1959. С. 698

⁸⁸ Клиринг - клиринга оид; клиринг асосидаги; нақд пулсиз; клиринг шартномаси (нақд пулсиз ҳисоб-китоб юргизиш ҳақидаги битим).

⁸⁹ Заём - қарз (олиш, бериш); олинган (ёки берилган) қарз пул; ташки қарз (чет давлатга берилган ёки чет давлатдан олинган қарз)

kengaytiradi. 1938-yil Anqaraga 150 mln marka kredit berishni va'da qilgan Germaniya xo'jalik ministri Funk keladi⁹⁰.

Mamlakatni iqtisodiy jihatdan o'ziga bog'lagan Germaniya tashqi siyosatda Turkiyani Sharqdagi aosiy tayanchiga aylantirishga harakat qilgan. 1936-yil noyabr oyida Turkiyaga kelgan elchi Gitler nomidan Germaniya SSSRga emas, balki kommunizmga qarshi kurashadi deb bayonot bergan edi.

Gitlerchilar diplomatiyasi yutug'i shu darajada bo'ldiki, Turkiya bosh vazirligiga kelib chiqishi jihatidan G'arb tarafdori bo'lgan Jalol Bayar keladi. 1938-yil iyun-iyul oylarida iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yish bahonasi ostida Avstriya anshlyusi munosabati bilan Turkiya tashqi ishlar bosh kotibi No'mon Menemenjio'g'li Berlinga jo'natiladi. O'zaro muzokaralarda turk vakili Turkiya hukumati Germaniya bilan do'stlikni mustahkamlashga harakat qilishi, muzokaralar iqtisodiy ahamiyat kasb etsa, boshqa davlatlar bilan bo'lgani kabi Anqarada o'tkazilsa maqsadga muvofiq bo'lishini ta'kidlagan.

Shu davrda Turkiyada Germaniyaga dushmanlik kayfiyatidagi doira shakllanib, bir tomonlama shartnoma tuzishga qarshi guruh paydo bo'ladi. Natijada Ribbentropning betaraflik va Turkiya bilan alohida do'stlik aloqalarini mustahkamlash hamda antigitlerchi koalitsiyaga qo'shilmaslik haqidagi takliflari rad etiladi.

1938-yil Gitler Turkiya bilan aloqalarni qaytadan mustahkamlash maqsadida fon Papenni elchi qilib tayinlaydi, lekin Otaturk uni o'tmish siyosiy hayotidan boxabar bo'lganligi uchun rad etadi. Otaturk vafotidan keyingina fon Papien elchi etib tayinlanadi⁹¹.

Germaniyaning Yaqin Sharqdagi faol siyosati Angliyani Turkiyadagi mavqeini mustahkamlash uchun harakat boshlashiga sabab bo'ladi. 1936-yili Angliya qiroli Eduard VIII norasmiy tarzda Turkiyaga safar qiladi. Angliya qiroli Anqarada xushnudlik bilan qarshi olinadi. Bu uchrashuv Turkiyaning Angliya bilan do'stlik aloqalari rivojlanishining boshlang'ichi deb qabul

⁹⁰ Молодяков В.Э. Риббентроп: упрямый советник фюрера. М. АСТ-ПРЕСС, 2008. С. 169

⁹¹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 699

qilinadi. Turk tomonidan esa ortib borayotgan Italiya agressiyai oldida o'ziga ittifoqchi topish uchun fursat edi.

1937-yili Angliya Turkiyaga 3 mln funt sterling miqdorida zayom beradi. 1938-yili esa Turkiya Angliyadan yana 16 mln funt sterling miqdorida qo'shimcha zayom oladi. Turk shaharlariga ingliz mutaxassislari va ekspertlari kela boshladi. Turkiyadagi Germaniya mavqeini butunlay kuchsizlantirish maqsadida angliyaliklar turklarga Qorabuyuk metallurgiya kombinati stanok va aslahalarining nemislardan 30% arzon bahoda ta'minlashga va'da beradilar. Kreditning sharti anglo-german raqobati yuz beradigan bo'lsa Turkiya O'rta Yer dengizida Angliyaning ittifoqchisi sifatida ishtirok etishi kerak edi.

Angliya ta'sirining kuchayishi ma'lum bir o'zgarishlarga olib keladi. Turkiya Italiya tomonidan bo'ladigan agressiya xavfi ostida qoladi. 1939-yil 13-may kuni Italiyaning Albaniyaga bostirib kirishidan besh hafta keyin Anqarada Bolqon va O'rta Yer dengizi havzasida harbiy xavf yuz beradigan bo'lsa hamkorlik va o'zaro yordam berish to'g'risidagi anglo-turk shartnomasi tuziladi.

Shunga qaramasdan Turkiya oliy darajadagi amaldorlari Germaniya bilan hamkorlik qilishni davom ettiradilar. Berlinga Turkiya genshtabi boshlig'i o'rinbosari boshchiligidagi maxsus delegatsiya jo'natiladi. Shunday qilib, Angliya va Germaniya o'rtasida Turkiyada ta'sirlarini oshirish uchun kurash yanada kuchayadi.

Germaniyaning Bolqon va Yaqin Sharqdagi ta'sirining kuchayishi, Angliya va Turkiya o'rtaidagi shartnomaning tuzilishi, Fransiyaning Yaqin Sharqdagi pozitsiyasining pasayishi tufayli Turkiya o'zining janubdagi Fransiya mandatidagi hududlarga da'vosi kuchayadi. 1936-yil sentyabrda frank-suriya shartnomasi tuzilgandan keyin Aleksandr sanjoqligi⁹²da fransuzlar xalqaro shartlarni bajarmayotganligi haqida Turkiya OAVlari Fransiya qarshi kampaniyani kuchaytiradilar. Aleksandr sanjoqligi 5,5 ming kv.km.ni tashkil etgan Iskenderun qo'ltig'ida joylashgan ma'muriy birlik edi. Mudros tinchlik sulhidan keyin angliyaliklar tomonidan okkupatsiya qilingan, keyinchalik

⁹² Санжок – Туркияда туманга тенг маъмурий birlik.

Kilikiya bilan birgalikda Fransiya berilgan edi. 1921-yildagi Franklin-Buyon shartnomasiga binoan Aleksandr sanjoqligida fransuz boshqaruvi joriy etilgan bo'lib, "maxsus ma'muriy rejim" o'rnatilgan edi. Ushbu shartlar 1923-yilgi Lozanna shartnomasida, 1926-yilgi frank-turk shartnomasida tasdiqlangan bo'lib, 1929-yil fransuzlar nazorati ostida moliyaviy va ma'muriya muxtoriyat beriladi. Turkiya hukumati bu hududni o'z nazorati ostiga olish uchun harakatlarini boshlaydi. Bu yerda fransuzlarga qarshi namoyishlarni tashkillaydi⁹³.

1937-yil yanvarda Millatlar Ligasi Aleksandr sanjoqligiga yangi status berish haqidagi muzokaralari boshlanadi. Sanjoqlik yagona ma'muriy birlik bo'lib, ichki boshqaruvda mustaqil, hududiy va bojxona ishlari bo'yicha Suriya tarkibida degan qaror qabul qilinadi. Bu qaror Millatlar Ligasi nazoratida amalga oshirilishi kerak edi. Sanjoqlik demilitarizatsiyalashgan hududga aylantirilib, uning hududiy yaxlitligi Turkiya va Fransiya tomonidan kafolatlanishi kerak edi⁹⁴.

1938-yil 5-iyul kuni turk qo'shini sanjoqlikka kiritiladi. Sanjoqlik parlamenti "Xatay" nomidagi yangi davlat tuzilganligini e'lon qiladi, majlisga saylangan turklardan birini prezident etib saylaydi va turklardan iborat hukumat tuzadi⁹⁵.

Aleksandriya sanjoqligi Turkiyaga Angliya va Fransiyaning tomonidan bekorga berilmagan edi. Sanjoqlik evaziga Turkiya anglo-frank harbiy-siyosiy bloki a'zosi bo'lishi kerak edi. 1939-yil 23-iyun kuni Parijda o'zaro yordam to'g'risidagi frank-turk deklaratsiyasi (anglo-turk deklaratsiyasiga o'xshash) tuziladi va Anqarada Xatayni Turkiyaga berish haqidagi kelishuv imzolanadi.

30-yillar birinchi yarmida sovet-turk munosabatlari do'stona edi. Odessada G.V.Chicherin va Tavfiq Rushdu o'rtasida tuzilgan shartnomaga ko'ra to'g'ridan-to'g'ri munosabatlar o'rnatilgan edi.

1931-yil oktyabr oyida Turkiyaga SSSR Tashqi ishlar xalq komissari M.M.Litvinov keladi, aprel-may oylarida esa Moskvaga bosh vazir Ismet Inenu

⁹³ История дипломатии. Москва. 1959. С. 700

⁹⁴ Илюхина Р.М. Лига наций. 1919-1934 гг. М. 1982. С. 186

⁹⁵ История дипломатии. Москва. 1959. С. 702

boshchiligidagi turk missiyasi keladi. Missiya turli tarkibda bo‘lib: sanoat, qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasi, sog‘liqni saqlash va maorif, jurnalistika vakillaridan iborat edi. O‘zaro muzokaralarda Turkiyaga mudofaasiga yordam berish uchun 8 mln dollar miqdorida kredit berilishi haqida kelishib olinadi. 1933-yil oktyabrda javob viziti sifatida Anqaraga sovet missiyasi keladi.

1934-yil yanvarda sovet va turk hukumatlari o‘rtasida kredit berilishi haqida kelishuv imzolanadi. Turk hukumatining taklifiga binoan Anqaraga Kayseri Nazillida yengil sanoat kompleksini barpo etishga yordam berish uchun sovet ekspertlari keladilar. Turk milliy kadrlari Sovet Ittifoqida bilim olishlari kerak edi. o‘z navbatida sovet-turk madaniy aloqalari ham mustahkamlanadi.

1935-yil 7-noyabrda Anqarada do‘stlik va betaraflik haqidagi 10 yilga mo‘ljallangan sovet-turk shartnomasi tuziladi.

Lekin keyinchalik xalqaro vaziyatning o‘zgarishi va Turkiyaning Germaniya bilan yaqinlashuvi tufayli sovet-turk munosabatlari boshi berk ko‘chaga kirib qoladi. Shu bilan birgalikda SSSR bilan do‘stlik aloqalarni mustahkamlovchi guruhlarining hokimiyatdan ketishi, hukumatda panturk va panturonchi elementlar ta‘sirining kuchayishi ham o‘zaro munosabatlarga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

1937-yil oktyabr oyining oxirida Turkiya hukumatida o‘zgarish yuz beradi. Bosh vazir etib Jalol Bayar tayinlanadi. Bayar hukumati sovet-turk deklaratsiyasiga rioya qilish kerakligiga umuman e‘tibor qaratmagan. Tashqi siyosatda uning asosiy maqsadi G‘arb davlatlari, ayniqsa Germaniya bilan yaqinlashish edi.

1938-yil 10-noyabr kuni Kamol Otaturk vafot etadi. Turkiya prezidenti etib Ismet Inonu saylanadi. Hukumat tarkibida ham o‘zgarishlar ro‘y berib, tashqi ishlar vaziri Aras o‘rniga Shukru Sarajo‘g‘li tayinlanadi. Bir qancha vaqtdan keyin Bayar o‘rniga bosh vazir etib Saydam tayinlanadi⁹⁶.

Turkiyaning yangi prezidenti sovet davlati bilan do‘stona munosabatlarni davom ettirish istagini va Turkiya Sovet Ittifoqiga qarshi blokda qatnashmasligi

⁹⁶ История дипломатии. Москва. 1959. С. 703

haqidagi taklifini bildiradi. O‘z navbatida bunday istak sovet hukumati tomonidan Sarajo‘g‘liga bildiriladi.

Bolqon va Yaqin Sharqda tinchlik va xavfsizlik uchun sovet hukumati 1939-yil 16-aprelda prezident Ismet Inonuga agressiyaga qarshi kurashishda sovet va turk vakillarining o‘zaro ma’lumot almashishlari haqidagi taklifni bildiradi. Shu kuni Sarajo‘g‘li sovet vakiliga Anqara do‘stona aloqalarga qarshi emasligini, faqat o‘zining Moskvaga kela olmasligi tufayli Otaturk dafn marosimiga kelgan delegatsiya bilan olib organ muzokaralarni davom ettirish uchun sovet delegatsiyasini Anqaraga taklif etadi. Turkiya hukumati Angliya va Fransiya bilan olib borilgan muzokaralar, agressiyaga qarshi ittifoq tuzilayotganligi, sovet tomoni rad etmasa bu ittifoqqa qo‘shilishi mumkinligi haqida ham ma’lumot beradi.

1939-yil 28-aprel kuni V.P.Potyomkin boshchiligidagi delegatsiya Anqaraga keladi. Sovet vakilining Inonu va Sarajo‘g‘li bilan uchrashuvida Italiyaning O‘rta Yer dengizidagi agressiyasidan xavotir olayotganligi va Bolqondagi masalalar muhokama qilinadi. Turkiya rahbari SSSR tomonidan yordam haqida oldindan kafolatlar berilishini so‘raydi, bu esa gitlerchilarning noroziligini uyg‘otmasligi kerak edi.

Potyomkinning Anqaraga safari muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Safar Turkiyani gitlerchilar tomoniga o‘tishini ancha qiyinlashtiradi. Lekin ikkinchi jahon urushi boshlanishidan oldin Turkiya va SSSR o‘rtasidagi munosabatlar o‘zgaradi.

1932-yil 27-noyabrda Eron hukumati Angliya-Eron neft kompaniyasi (AENK)⁹⁷ direktoratiga 1901-yilgi neft konlarini qidirib topish va qazib olish haqidagi kanssesiyani bekor qilganligi haqidagi qarorini bildiradi.

O‘sha davr uchun chet el neft kompaniyasini milliyashtirish siyosiy jihatdan muhim masala edi. Masalaning mohiyati shundan iboratki, AENK 20-yillarda dunyodagi eng yirik neft konlaridan iborat bo‘lib, umumiy bahosi 84 mln funt sterlingni tashkil etgan. AENK umumiy kompaniyadan tashqari, dunyoning turli

⁹⁷ 1935 йилгача компания “Англия - Пэпшенко” деб аталган.

yerlarida oʻnlab tarmoqlari mavjud edi. AENKning nazorat paketi Britaniya hukumati qoʻlida edi.

Eron uchun esa bu holat davlatning ichidagi davlat edi. AENKning umumiy maydoni 1294,5 ming kv.km. boʻlib, mamlakatning deyarli butun qismini (shimoldagi besh provinsiyadan tashqari) egallagan edi.

Aslida kompaniyaning amal qilish muddati tugagan boʻlib, uning nazorati Eron hukumati qoʻliga oʻtishi kerak edi. Kampaniya buning oldini olish uchun butun yangi qurilishlar, kompaniyani kengaytirish va kompaniyaning markaz boshqaruv tizimini transport vositalari kelishi qulay boʻlgan Fors qoʻltigʻi hududi qirgʻogʻiga koʻchirgan edi. AENK tabiiy boyliklarni ayovsiz talash natijasida juda katta boylik toʻplagan. 1911-1933-yillar mobaynida Erondan 70 mln funt sterlinglik xom neft xom ashyosi qazib olgan.

Eron hukumati neft kompaniyasining 1901-yilda olgan kanssesiyasini bekor qilgan ekan, shartnoma Angliyaning tazyiqi ostida tuzilganligini, kompaniya faoliyati yuritgan vaqt Eron milliy manfaatlariga zid ekanligiga asoslangan. Bunda hukumat kompaniya faoliyat yuritgan vaqtda hisoblanadigan mablagʻlar notoʻgʻri koʻrsatilganligi, bir necha marotaba murojaat qilinganligiga qaramasdan, kompaniya 1914-1918-yillar birinchi jahon urushi davrida daromad soligʻini toʻlamaganligi, AENK va boshqa kompaniyalarning faoliyati Eron milliy neft ishlab chiqarishiga zarar keltirilganligiga asoslangan.

AENK 1932-yil 27-noyabrdagi qarorni notoʻgʻri qaror deb qabul qilgan, Eron hukumati esa oʻz harakatini “qaror tenglik asosida hukumat manfaatlarini taʼminlash” deb baholagan.

Britaniya hukumati kanssesiyaning bekor qilinishi Oʻrta Yer dengizidagi mavqeiga zarba deya baholagan. AENK direktorati Tehron hukumatiga kanssesiyaning bekor qilganligi haqidagi qarorini tan olmasligini bildiradi. Angliya elchisi 1932-yil 2-dekabrda Eron hukumatidan kanssesiya ishiga aralashuvda shoshmaslikni soʻraydi. Fors qoʻltigʻiga esa u yerdagi britan kemalarini himoya qilish uchun “Enterprayz” kreyseri yuboradi. Yevropa OAVlari Angliya razvedkasining Eronning janubida yashovchi qabilalarni hukumatga qarshi

isyonga tayyorlayotganligi haqidagi xabarlarni bera boshlaydilar. AENK prezidenti Jon Kadmen esa Eron hukumati sovet davlatining maslahati bilan ish olib bormoqda deya bayonot beradi.

O'zining qonuniy huquqini himoya qilayotgan Eron hukumati Angliyaga masalani Gaaga xalqaro sudiga berishni taklif etadi. Gaaga taklifni rad etgach, Eron Millatlar Ligasi Kengashiga Angliya hukumati tomonidan bosim o'tkazilayotganligini haqida murojaat qiladi.

Angliya ham Millatlar Ligasiga murojaat qiladi. 1932-yil 14-dekabrda ingliz vakili bosh kotibga telegramma yo'llab, Angliya va Eron o'rtasidagi bahsli masalani Nizomning 15-moddasiga muvofiq hal etilishini so'raydi. Manchjuriya masalasida aynan shu moddaga Buyuk Britaniya qarshi chiqqan bo'lsa, Eron masalasida aksincha yo'l tutadi.

Anglo-eron nizosini Millatlar Ligasi Kengashida muhokama qilish 1933-yil 26-yanvarda boshlanadi va masala arbitrajga beriladi. Fevralda tomonlar muzokaralarni boshlashga rozi bo'ladi. AENK va Eron o'rtasidagi muzokaralar 1933-yil 3-29-aprel kunlari bo'lib o'tadi. Shartnoma tuzilgach, kampaniyaga yangi kanssesiya beriladi. 1933-yil 28-may kuni Eron parlamenti va shohi tomonidan ratifikatsiya qilingan shartnoma qabul qilinadi⁹⁸.

Bu kelishuv Eron uchun katta muvaffaqiyat edi. Kelishuvga ko'ra, AENK yangi kanssesiya ishida 50%dan ko'p kapital bilan ishtirok etish mumkin edi. Kampaniya Eronga mamlakatga ishlab chiqarilgan har bir tonna neft uchun 4 shilling, eksport qilingan neftning har bir tonnasi uchun foydaning 20%ini to'lashi kerak edi. Umuman yangi kanssesiya qoidasiga ko'ra, Eron hukumati xazinasiga yiliga 1 mlndan 2 mln funt sterlinggacha foyda qolishi kerak edi. Shu bilan birgalikda, malakali ishchilar, texnik va tijorat personalni eronliklardan bo'lishi, eronlik studentlarni neft qazish ishiga tayyorlash uchun yiliga 10 ming funt sterling sarflashi belgilab qo'yilgan.

Ikkinchi tomondan Angliya-Eron neft kampaniyasi hududlar qisqargan bo'lsa-da angliyaliklar uchun foydali bo'lib qolaverdi. Eron neft boyliklari

⁹⁸ История дипломатии. Москва. 1959. С. 706

angliyaliklar qo‘lida qoldi. Kampaniya bojxona imtiyozlariga ega bo‘ldi, kampaniya nefti eksportida davlat soliqlaridan boshqa barcha soliqlardan ozod qilindi.

1932-yil kuzida Yevropa OAVlari Bayrutdan kelgan bir xabarni chop etadi. Xabarda berilishicha, Eron milliy banklaridan birining rahbari Livanga soxta pasport kelgan va bu yerda o‘ldirilgan edi. Bu kishi nemis millatiga mansub Foggel edi. Bu ish bo‘yicha olib borilgan sud jarayonida nemislardan iborat Erondagi ekspert guruhlar bank ishlarida juda ko‘p jinoiy ishlarni sodir etganliklari fosh qilinadi. Bu ishlarga nemis bankiri Lindenblatt boshchilik qilgan edi.

Eron davlat rahbarlari orasida Germaniyaga tarafdor guruhlar shu qadar ko‘p ediki, Lindenblatt oz muddatga qamoq jazosiga hukm qilinadi, Eron Milliy Banki rahbarligiga boshqa bir nemis eksperti – Xorshits Xorst o‘tiradi. 30-yillar boshida Germaniya kapitali Eronning iqtisodida asosiy o‘rinni egallar edi. O‘sha vaqtdagi Eron shohining ko‘rsatmasi bilan Eron elchisi Ribbentropga Blyuxerdan shikoyat qiladi. 1935-yil boshida Tehronga yangi elchi Gans Smend jo‘natiladi.

Germaniya diplomatiyasi Eronda fashistik g‘oyalarni yoyishga harakat qilgan. Tehronda fashistlarning markazi bo‘lgan “yashil uy” tashkil etilib, u barcha fashistik g‘oyalarning markazi edi. Eronda fashizm g‘oyasiga sodiq bo‘lgan Sayfi Aziz boshchiligida bir partiya tashkil etishga harakat qilingan. “Simens Shukkert” firmasi yordamida 1933-yildan Tehronda haftalik “Iran-i boston” (“Qadimgi Eron”) gazetasi chop etila boshlanadi. Gazeta 1937-yilgacha chop etilgan.

Eron hukumati butun kuchi bilan fashizmni qo‘llab-quvvatlagan. Ikkinchi jahon urushi arafasida Eronda bir necha ming nemis “mutaxassislari” faoliyat olib borardilar. Ular asosan professional josuslar, qo‘poruvchi va targ‘ibotchilar edi. Germaniya hukumati Eronni o‘z tomoniga tortish uchun “tozaqonli oriylar” haqidagi maxsus dekret chiqarib, unga ko‘ra, cheklangan Nyurenberg ratsizm harakatidan ozod qilgan edi.

1936-yil noyabr oxirida Tehronga Eron hukumati taklifi bilan Shaxt boshchiligidagi nemis missiyasi keladi. Shaxt Rizoshoh tomonidan qabul qilinadi. 1937-yil oxirida Eronga “Gitleryugend” rahbari Baldur fon Shirax keladi. Shaxt missiyasiga javoban Germaniyaga Eron Majlisi raisi Haan Asfandiyor boshchiligidagi missiya keladi. Missiya Gitler va boshqa rahbarlar tomonidan qabul qilinadi⁹⁹.

1935-yil Eronning qiyin ahvoldaligidan foydalangan Germaniya kliring tijorat shartnomasini taklif qiladi. Bu esa Germaniyaga Eron tashqi savdosini katta qismini nazorat qilishiga imkon beradi. 1938-1939-yillarda Germaniya Eron tashqi savdosida birinchi o‘ringa chiqqan.

Germaniyaning Erondagi muvaffaqiyatlari SSSR bilan munosabatlarni yomonlashuvga olib keladi. Eron hukumati SSSR bilan tuzilgan 1938-yil iyunda tuzilgan shartnomaga amal qilishdan bosh tortadi. 1939-yil yanvarda nemis-eron kliring kelishuvi imzolanadi. Kelishuvga ko‘ra, Germaniya Eronga 32 mln marka berishi kerak edi va tashqi qarzlarini to‘lashi kerak edi. Natijada nemislar Eron iqtisodidagi asosiy nuqtalarni o‘z qo‘llariga oladilar.

Urush arafasida gitlerchilar Eron neftini butunlay o‘z qo‘llariga olishga harakat qilganlar. 1938-yil oktyabrda Granes boshchiligidagi nemis guruhi Eronga keladi. Ushbu guruhning maqsadi neft konlarini qidirib topish bo‘lib, ularga qo‘shimcha nemis texnik mutaxassisleri jo‘natiladi.

20-yillarning oxirida Afg‘oniston Angliya tazyiqi ostidagi fuqarolar urushini boshidan kechiradi. 1929-yil oxiriga kelganda Nodirshoh isyonlarni bostiradi. Isyon natijasida Jalolobod va Mozori Sharif kabi shaharlar vayron bo‘lgan, xazinada mablag‘ qolmagan edi. Boshlangan jahon iqtisodiy inqirozi ham Afg‘onistondagi vaziyatni yanada og‘irlashtiradi. Afg‘oniston mahsulotlari arzon narxda olinsa, sanoat mahsulotlari esa qimmatga sotib olinar edi.

Faqatgina Sovet Ittifoqigina Afg‘oniston bilan tenglik asosidagi savdo ishlarini olib borar edi. Shu davrda afg‘on importining 1/3 qismini sovet-afg‘on

⁹⁹ История дипломатии. Москва. 1959. С. 708

savdosi tashkil etardi. Sovet-afg'on kelishuvlari natijasida mamlakat shimolidagi SSSRga qarshi to'ldalar butunlay tugatiladi.

Sovet davlatining Afg'oniston bilan o'zaro munosabatlarni yaxshilashga intilishi sovet-afg'on shartnomalarida o'z aksini topadi. 1931-yil 24-iyun Kobulda hujum qilmaslik va o'zaro betaraflik haqidagi sovet-afg'on shartnomasi tuziladi. 30-yillarning boshlarida turli masalalar bo'yicha o'zaro hamkorlik haqida qator sovet-afg'on shartnomalari tuziladi.

Afg'oniston sovet hukumati taklifi bilan 1933-yil iyul oyida agressiyaga qarshi xalqaro konvensiyaga qo'shiladi. Bu akt Afg'onistonning xalqaro mavqeini kuchaytiradi.

G'arb davlatlari Nodirshoh hukumatining og'ir ahvolidan foydalanib, Afg'onistonni o'z manfaatlariga moslashtirishga harakat qilganlar. Ular separatistik guruhlarini, reaksiya guruhlar va Yevropadagi afg'on emmigrantlarini hukumatga qarshi qo'llab-quvvatlaganlar. Bu harakatlar natijasida Berlindagi afg'on elchisi, Nodirshohning katta akasi o'ldiriladi, 8-noyabr kuni esa yollanma qotil tomonidan Nodirshoh ham o'ldiriladi. Uning o'g'li Muhammad Zohirshoh ham sovet hukumati bilan do'stona aloqalarni davom ettirgan.

Afg'oniston hukumati komprador va chet el savdo kapitali zo'ravonligiga qarshi yangi savdo tashkiloti - shirkatlar tuziladi. Shirkatlar chet davlatlar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa qilar edilar¹⁰⁰.

Afg'onistonda nemilar va yaponlarning kirib kelishiga shimoldagi britan pozitsiyasi xalaqit beradi. 30-yillar o'rtalarida yaponlarning demping¹⁰¹ siyosati tufayli afg'on bozorlari yapon mahsuloti bilan to'ldiriladi, bozorlardan ingliz tovarlari siqib chiqariladi. 1934-yil Kobulda yapon diplomatik missiyasi ochiladi. Yapon vakillari kelib chiqishi Rossiyalik bo'lgan, hozirda Afg'onistonda yashayotgan aholidan josuslikda foydalanish maqsadlarini

¹⁰⁰ История дипломатии. Москва. 1959. С. 709

¹⁰¹ Демпинг - демпинг (чет эл бозорларида молни арзон сотиш).

yashirmas edilar. Natijada SSSR bilan munosabatlarni yomonlashtirmaslik uchun Afg'oniston hukumati yapon vakillarini mamlakatdan chiqarib yuboriladi.

Germaniya hukumati Afg'onistonning og'ir iqtisodiy vaziyatdan foydalanishga harakat qilib, uni iqtisodiy va harbiy jihatdan o'ziga bog'lashni maqsad qiladi. 1938-yil Germaniya Afg'onistonga harbiy qurollar va o'q-dorilar sotib olish uchun 8 mln marka hisobida zayom taklif etadi. Gitlerchilar Afg'onistonning shimoliga, ya'ni SSSR chegaralariga yaqinlashishni maqsad qilgan edilar.

Lekin Afg'oniston hukumati fashistik guruhlariga qo'shilmagan. 1936-yil 29-mart Moskvada 10 yil muddatga mo'ljallangan hujum qilmaslik va o'zaro betaraflik haqidagi sovet-afg'on shartnomasi tuziladi. Sovet hukumati Afg'onistonda 30-yillarda bir qator zavod va fabrikalar, ayniqsa, tekstil korxonalarini qurilishiga yordam beradi. Qunduzda sovet hukumati yordami bilan qurilgan paxtani qayta ishlash korxonasi mamlakat milliy sanoatining birinchisi edi¹⁰².

Ikkinchi jahon urushi oldidan sovet hukumati va Afg'oniston o'rtasida tuzilgan bir qator do'stlik to'g'risidagi shartnomalar tufayli mamlakat ikkinchi jahon urushi asoratlaridan qutulib qoladi.

¹⁰² История дипломатии. Москва. 1959. С. 710

Xulosa

Birinchi jahon urushi oralig'idagi davr yapon magnatlari uchun "oltin davr" bo'lgan. Buning sababi Yaponiyadagi iqtisodiy yuksalish tufayli monopoliyalarning taraqqiyoti bu davlatda mahsulot ishlab chiqarish ko'payadi. Bu esa tashqi harbiy ekspansiyalarning boshlanishiga sabab bo'lgan. Chunki, Yaponiyaning ichki bozori tor bo'lib, o'z mahsulotini realizatsiya qilolmas edi. natijada XX asrning 30-yillaridan boshlab, Yaponiyaning bosqinchilik siyosati boshlanadi. Dastlabki, bosqinchilik siyosati Manchjuriya, keyinchalik Mongoliya va Xitoyga qaratildi. Buning sababi birinchidan, bu hududlar yapon mahsuloti eksport qilinadigan hudud bo'lsa, ikkinchidan, xom ashyo bazasi ham edi. Yapon magnatlari bu bilan cheklanib qolmasdan, Uzoq Sharqni to'liq va Tinch okeani akvatoriyasida ham hukmronlikni da'vo qiladilar. Yaponiya "Panoosiyo", ya'ni dunyoga hukmronlikni da'vo qilib, shu da'vo bo'yicha tashqi siyosatlarini olib borgan. Bu esa ularni fashistik davlatlar bilan yaqinlashuviga olib keladi. Bosqinchilik siyosati va fashistik davlatlar bilan yaqinlashuv esa o'z navbatida "Antikomintern pakti" tuzilishiga olib keldi. Ushbu paktning maqsadi qilib, "kommunizm"ga qarshi kurash deb ilgari surilgan bo'lsa-da, asl maqsadi dunyoga hukmronlikni amalga oshirish edi.

Yaponiya o'z da'vosini amalga oshirish uchun dastlab butun Xitoyni, SSSRning Uzoq Sharqdagi hududlarini, janubiy-sharqiy Osiyoni va Tinch okeani havzaini bo'ysundirishga kirishadi. 1931-yili Manchjuriyani bosib olib, bu yerda qo'g'irchoq davlat Manchjou Goni tashkil etadi. 1937-yilgacha esa Xitoyni bo'ysundirishga harakat qilgan. Agar yirik davlatlar agressor davlatlarga qarshi jamoaviy xavfsizlikni o'z vaqtida amalga oshirganlarida Yaponiyaning bunchalik keng hududni bosib olish imkoniyati bo'lmagan bo'lar edi.

1938-1939-yillarda esa SSSRning Uzoq Sharqdagi hududlariga hujumlar uyushtirsa-da, mag'lubiyatga uchraydi. Yaponiyaning bunday masshtabdagi harbiy harakatlariga, birinchi navbatda fashistik davlatlar, qolaversa, AQSh, Angliya va Fransiya ham xayrixohlik bildirganligi sabab bo'lgan.

Ikkinchi jahon urushi oldidan Yaqin va Oʻrta Sharqdagi vaziyat ham murakkab boʻlgan. Birinchi jahon urushi natijasida mandat tizimi tufayli koʻplab arab davlatlarini qoʻlga kiritgan Angliya va Fransiya bu hududlarda oʻz mustamlakachilik siyosatlarini oʻrnatgan edilar. Lekin XX asr 20-30-yillarida Osiyoda yuz bergan qator siyosiy oʻzgarishlar mandat tizimiga putur yetkazadi. Birin-ketin arab mamlakatlarida ham ozodlik kurashi boshlanadi. Dastlab, Iroqda, soʻngra esa Misr, Suriya, Livan, Falastin va boshqa arab davlatlarida ham ozodlik kurashi boshlanib, mustaqil davlatlar tashkil etilgan.

Yaqin va Oʻrta Sharq davlatlarida hukmronlik uchun kurashda dastlab Angliya yetakchilik qilgan boʻlsa, bunga qarshi asta-sekinlik bilan rivojlanayotgan Germaniya, soʻngra Yaponiya qoʻshilgan. Fashistik davlatlar demping siyosati tufayli Yaqin va Oʻrta Sharqda hukmronliklarini oʻrnatishga harakat qilganlar.

Millatlar Ligasi tomonidan taʼsis etilgan mandat tizimi esa oldingi mustamlakachilik tizimidan mutlaqo farq qilmas edi. Buni biz Angliya va Eron oʻrtasidagi AENK misolida ham koʻrib chiqdik. Bu yerda Angliya parlamentida yozilgan “Angliyaning doʻstlari yoʻq, manfaatlari mavjud” degan shiorning naqadar toʻgʻri ekanligini koʻrishimiz mumkin. Agar Angliya Manchjuriya masalasida Millatlar Nizomining 15-moddasi qoʻllanishiga qarshi boʻlgan boʻlsa, AENKni musodara qilgan Eron hukumatiga qarshi aynan shu 15-moddani qoʻllanilishini Millatlar Ligasidan talab qiladi.

Oʻz navbatida esa Usmoniylarning vorisi boʻlgan Turkiya Respublikasi ham Osiyodagi hududlardan oʻz ulushlarini olishga harakat qilgan. Ayniqsa, 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi vaziyatni yanada murakkablashtirib yuboradi.

Ikkinchi jahon urushi arafasidagi Yaqin va Oʻrta Sharqdagi mamlakatlar oʻrtasidagi diplomatik munosabatlar bu hududdagi davlatlarning mavqeini oshganligini koʻrsatgan. Asrlar davomida mustamlaka tizimida boʻlgan ushbu davlatlar birin-ketin umstaqillikka erisha boshlaydilar. Buni biz, Afgʻoniston misolida ham koʻrishimiz mumkin. Afgʻoniston davlati hali “yosh” boʻlishiga

qaramasdan mustaqil siyosat olib borgan va mamlakatda fashizmning vujudga kelishiga yo‘l qo‘ymagan.

Yuqoridagi xulosadan kelib chiqib quyidagi tavsiya va takliflarni ishlab chiqdik

- Sharq davlatlariga bag‘ishlangan mavzularni maktablarda tarix soatlarini ko‘paytirish orqali yoshlarga yetarlicha ma‘lumotlat berish zarur, zero boy tarixga ega Osiyo mavzulariga atiga juda kam soat ajratilgan
- Shu davr tarixiga oid ko‘plab kitoblar rus tilida bu esa biroz muammolarni keltirib chiqarmoqda, mazkur kitoblar o‘zbek tiliga o‘girilsa foydadan holi bo‘lmas edi
- Sharq davlatlari va Turkistonning o‘sha davr hamkorligiga oid bukletlar yobi brashuralar chop etilsa yosh o‘quvchilarda qiziqishni yanada orttirar edi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelejak yoq. T., “Sharq”, 1998.
2. Каримов И.А. “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир”. Тошкент. Ўзбекистон. 2015.
3. Каримов И.А. “Юксак маънавият-енгилмас куч”. Тошкент. Ўзбекистон, 2009.-180 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз (ўзбек ва рус тилларида). Т.: Ўзбекистон; 2016. – 56 бет.
5. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қаътий тартиб - интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак (ўзбек ва рус тилларида). Т.: Ўзбекистон; 2017. – 104 бет.
6. Мирзиёев Ш.М. Олий мажлисга мурожаатнома. Т.: Ўзбекистон; 2017.

Asosiy adabiyotlar

1. Кошкин А.А. Предыстория заключения пакта Молотова — Мацуока // Вопросы истории. 1993.№ 6.
2. Язьков У.Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время 1918-1945. М., 2000.-267 с.
3. Молодяков В.Э. Эпоха борьбы: Сиратори Тосио (1887-1949): дипломат, политик, мыслитель. Москва. 2006.-215 с.
4. История международных отношений. Основные этапы с древности до наших дней. Москва. Логос. 2007.-245 с.
5. Халқаро муносабатлар ва дипломатия тарихи/А.Холлиев тахрири остида. Тошкент. 2009.-246 б.
6. Сиратори Тосио. Новое пробуждение Японии: политические комментарии 1933-1945. Москва. 2008.-243 с.

7. Молодяков В.Э. Риббентроп: упрямый советник фюрера. М. АСТ-ПРЕСС, 2008.-160 с.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Латышев И.А. Внутренняя политика японского империализма накануне войны на Тихом океане. 1931-1941. Москва. Госполитиздат, 1955.-256с.
2. История дипломатии./Под редакции Громыко А. Москва. 1959.-370 с.
3. Гольберг Д.И. Внешняя политика Японии (сентябрь 1939 – декабрь 1941 гг.) Москва. 1959.-237 с.
4. Кутаков Л.Н. Внешняя политика и дипломатия Японии. Москва. 1964.
5. Б,Г.Сапожников Б.Г. Японо-китайская война и колониальная политика Японии в Китае (1937–1939). Москва. 1970.-348 с.
6. Сиполс В.Я. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. М. 1971.-188 с.
7. Белецкий В.Н. За столом переговоров: обсуждение германских дел на послевоенных международных совещаниях и встречах. М. 1979.-224 с.
8. История второй мировой войны, 1939-1945 гг. в 12 томах. Москва. 1973-1982.-384 с.
9. Илюхина Р.М. Лига наций. 1919-1934 гг. М. 1982.-243 с.
10. Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. 4-ое издание. М. 1987.-276 с.

Internet ma’lumotlari

- 1.www.ziyonet.uz
- 2.www.e-tarix.uz
- 3.www.history.com